

03, 9
1' 78

I.F. Ismatullayev

BANK OPERATSIYALARINI SUG'URTALASH

13

65.9

24-78

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O'RTA
MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI

TOSHKENT DAVLAT IQTISODIYOT UNIVERSITETI

I.ISMATULLAYEV

**BANK
OPERATSIYALARINI
SUG'URTALASH**

O'zbekiston Yozuvchilar uyushmasi Adabiyot jamg'armasi nashriyoti
Toshkent — 2005

TerDU ARM
№ 7995

I.Ismatullayev. **Bank operatsiyalarini sug'urtalash.** O'quv qo'llanma, -T.: O'zbekiston Yozuvchilar uyushmasi Adabiyot jamg'armasi nashriyoti, 2005. 152 b.

O'quv qo'llanmada tijorat banklari faoliyatida sodir bo'ladigan risklarning tavsifi, ularni aniqlash usullari va risklarni minimallashtirishning asosiy yo'nalishlari tahlil qilib berilgan.

Mazkur o'quv qo'llanma iqtisodiyot yo'nalishi oliy o'quv yurtlarining talabalari, bank va moliya muassasalari xodimlari hamda boshqa qiziquvchilar uchun mo'ljallangan.

Mas'ul muharrir:

O.Yu.Rashidov,
TDIU "Xalqaro moliya" kafedrasini mudiri.

Taqrizchilar:

I.Hakimov,
AT «Paxtabank» Metodologiya markazi departamenti direktori;
I.R.Toymuhamedov,
"Xalqaro moliya" kafedrasini dotsenti

Ekspertlar:

O.K.Iminov,
fan doctori, prof. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti va Jamiyat qurilish Akademiyasi qoshidagi Oliy Biznes maktabi
"Moliya" kafedrasini mudiri;
R.R.Tojiyev,
TDIU "Xalqaro moliya" kafedrasini katta o'qituvchisi.

Исматуллаев И. Страхование банковских операций. Учебное пособие. -Т.: Издательство Литературного фонда Союза писателей Узбекистана, 2005. 152 с.

В учебном пособии дана характеристика рискам в деятельности коммерческих банков, излагается методика их определения и основные направления их минимизации.

Настоящее учебное пособие предназначено для студентов высшего среднего специального образования, работникам коммерческих банков и слушателям магистратуры.

Ответственный редактор:

О.Ю.РАШИДОВ,
заведующий кафедрой. «Международные финансы» Ташкентского Государственного экономического университета.

Рецензенты:

И.Хакимов,
начальник управления банковской методологии АК «Пахтабанк»;
И.Тоймухамедов,
к.э.н., доцент кафедры «Международный финансы» Ташкентского Государственного экономического университета.

Эксперты:

О.К.Иминов,
д.э.н., профессор, заведующий кафедрой «Финансы» Высшей школы бизнеса Академии государственного и общественного строительства при Президенте Республики Узбекистан;

Р.Р.Тожиев,
Старший преподаватель кафедры «Международный финансы Ташкентского Государственного экономического университета.

Ismatullayev I. Education guidance. T.: pub. LFUWU 2005, 152 p.

This book was discussed and approved at the special meeting held at International Finance Department.

This book describes main characteristics of risks in the activity of commercial banks, and gives methods of the their nomination and main directions of their minimization.

This text-Book is devoted to students of higher and secondary education and employers of commercial banks.

Editor-in-chif: **O.Yu.Rashidov,**
Doctor of economic science, professor,
Head of “International Finance” department of
Tashkent State University of Economics.

Reviewers: **I.Khakimov,**
Head of departament of methodology of Joint stock
Bank “Pakhta bank”;
I.R.Toymukhamedov,
Candidate of economic science, assistant professor
at the “International Finance” departament.

Editor-in-chif: **O.K.Iminov,**
Head of “International Finance” department of
Business Higher School at the Academy of state and
Society Bulding under the President of the
Republik of Uzbekistan;
R.R.Tojiev,
Senior teacher of atthe “International Finance”
departament of Tashkent State University of Economics.

KIRISH

Fanni o'qitishning dolzarbligi. Bank risklari va ularni sug'urtalash talabalarga pul munosabatlarining asoslari, bank tizimi, pul-kredit munosabatlarini olib borishda tijorat banklarining ahamiyati haqida, har qanday kredit shartnomalarini va ularning ishtirokchilarini va bunday munosabatlarni rivojlantirishda banklarning o'rni, banklar faoliyatida duch keladigan risklar, ularning kelib chiqishi, shakllari va ularni aniqlash usullarini o'rganish hozirgi davrda muhim ahamiyat kasb etishi haqida ma'lumot beradi.

Bundan tashqari banklarning, korxonalar valyuta resurslari shakllanishi manbalarini, valyuta operatsiyalarini bajarishdagi paydo bo'ladigan risklarni aniqlash, hisoblash va ulardan sug'urtalanishning asosiy usullarini o'rganish o'quv qo'llanmaning asosiy maqsadi deb qabul qilingan.

Shuni ham ta'kidlab o'tish kerakki, qo'llanma yordamida «Bank ishi» mutaxassisligi bo'yicha ta'lim oluvchi talabalar zamonaviy xalqaro moliya nazariyasi va moliyaviy boshqarish bo'yicha nazariy va amaliy masalalarni o'rganadilar va olgan bilimlarini yanada chuqurlashtirish imkoniyatiga ega bo'ladilar. Jumladan bank ishi fanida banklar bajaradigan operatsiyalarning bajarish texnikasi o'rganiladi, ammo operatsiyalarini amalga oshiradigan risklarni aniqlash, hisoblash usullariga to'xtalib o'tilmaydi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «Bank tizimini yanada erkinlashtirish va isloh qilish to'grisida»gi Farmonida bank tizimini yanada erkinlashtirish, banklar bilan mijozlar o'rtasidagi o'zaro manfaatli munosabatlarni shakllantirish bilan bo'lgan tavakkalchilikni tijorat banklari rahbariyatining vakolatiga yuklash lozimligi ta'kidlab o'tilgan.

Shunga qaramasdan, iqtisodiy adabiyotlarda, ayniqsa, mahalliy-iqtisodiy adabiyotimizda, iqtisodiyotning xususiyatlarini inobatga olgan holda, banklar faoliyatining samaradorligi ularning moliyaviy barqarorligini ta'minlashda risklarning banklar faoliyatiga ta'sir qilish tomonlarini chuqur o'rganib chiqish lozimligi, risklar, xususan, bank risklari mohiyatini ochib berishda mavjud fikrlarning turli -

tumanligi, risk turlari va ularning bank faoliyatiga ta'sirining chuqur o'rganilmaganligi, riskni oldindan bashorat qilish, banklarning kredit portfelini diversifikatsiyalash asosida kredit risklarini kamaytirish yo'llarini aniqlash va hal qilish, bozor iqtisodiyoti sharoitida jahon andozasiga mos keluvchi likvidlikka ega bo'luvchi bank tizimini shakllantirish respublika bank tizimiga tatbiq qilinishi zarur bo'lgan mavzulardan ekanligini alohida ta'kidlab o'tish lozimdir.

Risk tadbirkorlik faoliyatining eng asosiy elementlardan biri hisoblanib, u keng ma'noga ega bo'lgan ko'p qirrali tushunchadir. Risk inson faoliyatining barcha bosqichlarida mavjud bo'lgan tarixiy va iqtisodiy kategoriya bo'lib, u kishilar faoliyatida yoki tabiiy hodisalarda mumkin bo'lgan zararining salmog'ini bildirgan, tovar pul munosabatlarining rivojlanishi riskning iqtisodiy kategoriya sifatida yuzaga kelishiga va subyektlar faoliyatiga mustahkam o'mashib olishiga imkoniyat yaratdi, shuning uchun risklar har doim bizning yonimizda. U bizning hayotimizda har doim ham qochib bo'lmaydigan va yechish lozim bo'lgan bir jarayon bo'lib, biron-bir natijaning yuzaga kelishiga asos bo'ladi. Bunday natija salbiy va ijobiy bo'lishi mumkin.

Fan bo'yicha o'quv adabiyotlar tahlili. Riskning tub mohiyati shundan iboratki, «Risk» so'zi ispancha-portugalcha so'zdan olingan bo'lib «Suv ostidagi qoya» degan ma'noni bildiradi. Taniqli lug'atchi S.N.Ojigovning rus tili lug'atida «risk» muvaffaqiyatga intilish, umid degan ma'noni anglatadi deyilsa, mashhur Vebstr lug'atida riskka «xavf, zarar yoki talofat ko'rish ehtimoli» deb qaralgan.

V.T. Sevruc o'zining «Bankovskie riski» degan kitobida «risk—bu zarar ko'rish yoki manfaatni qo'ldan chiqarish bilan bog'liq ehtimollar o'lchamidir» degan ta'rif beradi.

Professor Usoskin V.M. «Risk doimo noaniqlik bilan birga kelib, o'z navbatida oldindan ko'ra bilish qiyin bo'lgan yoki mumkin bo'lmagan voqealar bilan bog'liq bo'ladi» deb izohlaydi.

E.S. Stoyanov «risk bu rejalashtirilgan variantga nisbatan daromad ola bilmaslik yoki zarar ko'rish ehtimolidir» deb ta'rif keltiradi.

Yuqoridagilarga o'xshagan ta'riflarni mahalliy iqtisodchilarimizning ishlarida ham uchratish mumkin. Bundan

tashqari ko'pgina mualliflarning ishlarida «risk» so'zini o'zbekchaga tarjima qilishga harakat qilinmoqda. Ba'zi iqtisodchilar riskni «xavf-xatar» deb ifodalasa, boshqalari riskka «xato», «ikkilanish», «noaniqlik», «mavhumiylik» va hokazolar deb ta'rif berish to'g'ri degan xulosaga kelmoqdalar. (A.O'Imasov, Sh.Sharifxodjayev. «Iqtisodiyot nazariyasi» 387 bet, A.O'Imasov «Iqtisodiyot asoslari», 165 bet, E. Abdullayev., T.Boboqulov. «Kredit: 100 savolga 100 javob».)

O'quv qo'llanmada bozor iqtisodiyoti sharoitida munosabatlarning subyekti sifatida tijorat banklari faoliyatini tashkil qilish tamoyillari, ularning faoliyatida yuzaga keluvchi risklar, ularning turlari, bank risklarini kompleks tahlil qilish va ularni boshqarish usullari bilan bog'liq bo'lgan ba'zi masalalar aks ettirilgan.

Mazkur o'quv qo'llanmada bayon etilgan ba'zi fikrlar moliya, pul muomalasi va kredit yo'nalishidagi olib borilayotgan ilmiy, uslubiy ishlar olib boruvchi magistrlar, aspirantlar, oliy o'quv yurtlari talabalari uchun qiziqarli va foydali bo'lishi mumkin deb o'ylaymiz.

I BOB

BOZOR IQTISODIYOTI SHAROTTIDA RISKLAR VA ULARNING TURLARI

1.1. Bozor iqtisodiyoti va uning bo'g'inlarida risklar va unda bank riskining tutgan o'rni

Samarali bozor iqtisodiyotida mahsulot ishlab chiqarish kam xarajat qilish bilan, uning taqsimoti esa bozor talabiga asosan amalga oshiriladi. Bizga ma'lumki, faqat iqtisodiy erkinlik, mulkchilik huquqi, raqobat va boshqa bozor atributlashi mavjud bo'lgan holda iqtisodiyot samarali bo'lishi mumkin.

Risk tadbirkorlik faoliyatining eng asosiy elementlaridan biri hisoblanib, u keng ma'noga ega bo'lgan ko'p tarmoqli tushuncha. Shuning uchun bank faoliyatining samaradorligini oshirish, uning moliyaviy barqarorligini ta'minlash uchun iqtisodiyotdagi mavjud risklar, ularning bank faoliyatida ta'sir qilish tomonlarini chuqur o'rganib chiqish zarur.

Risk insoniyat faoliyatining barcha bosqichlarida mavjud bo'lgan tarixiy va iqtisodiy kategoriya bo'lib, u kishilar faoliyatida yoki tabiiy hodisalarda mumkin bo'lgan yo'qotishlar salmog'ini bildirgan. Tovar pul munosabatlarining rivojlanishi riskning iqtisodiy kategoriya sifatida yuzaga kelishiga va subyektlar faoliyatida mustahkam o'mashib olishiga imkoniyat yaratadi. Shuning uchun ham risklar bizni doimo har joyda o'rab keladi. U bizning hayotimizda har doim ham qochib bo'lmaydigan va yechimi lozim bo'lgan bir jarayon bo'lib biror-bir natijaning yuzaga kelishiga asos bo'ladi. Bunday natija salbiy va ijobiy bo'lishi mumkin. Riskning sinonimi sifatida biz ishonchsizlik, imkoniyatsizlik, bir voqeaning bo'lish-bo'lmasligini oldindan aytib bera olmaslik kabilarni misol qilib ko'rsatishimiz mumkin.

Insoniyat tabiatan riskdan qochishga intiladi. Agar biz riskni nazorat qila olmasak, odatda undan qochishga harakat qilamiz. Chunki har qanday ishonchsizlik o'ziga xos tarzda ma'lum darajadagi yo'qotishlarni olib keladi.

Biz hayotimizda riskning mavjudligini tan ola turib har bir harakatimizda riskni minimum darajaga tushirishga harakat qilamiz.

Har bir faoliyatini amalga oshirishda ikkilanish yoki xavf-xatar bo'lishi

mumkin. Lekin ularni risk mazmunida ifoda etib bo'lmaydi. Xavf-xatar deganda biz oldindan biron salbiy natija beruvchi yoki biron-bir salbiylikka yoki zarar, talofatga olib keluvchi jarayon mavjudligini bilamiz va shu voqelikka yondoshamiz. Fikrimizcha xavf-xatar oldindan mavjud voqelikdir, ya'ni aksariyat hollarda xavf-xatar birlamchi. Risk ikkilamchi. Odatda xavf-xatr mavjudligini bila turib, uni ijobiy hal qilishga qaror qilish riskni yuzaga keltiradi. Xavf-xatar aksariyat holda salbiy natijaga olib keladi. Ijobiy natijaga faqat risk qilish orqaligina erishishimiz mumkin. Xavf-xatarni kamaytirish yoki uni umuman yo'q qilish bo'yicha risk qilinmasa, u doimo salbiy natija olib keladi va uning natijaviy imkoniyati kengroq bo'lishi mumkin.

Masalan, yongin – bu xavf-xatar. Yongin o'chirilmasa, u katta zarar keltiradi. Biz ushbu yonginni o'chira olamizmi yoki yo'qmi? Agar o'chira olsak, qanday natijaga erishamiz? Shularni hisob-kitob qilgan holda biz riskka boramiz.

1-hol. Xavf-xatar risk qilinmagan holda – salbiy natija mol - mulkni yo'qotish, daromad yo'qotish, bankrot bo'lish va hokazolar.

2-hol. Xavf-xatar. Risk qilish. - Ijobiy natija – mol-mulk saqlanib qoladi. Daromad ham shakllanadi.

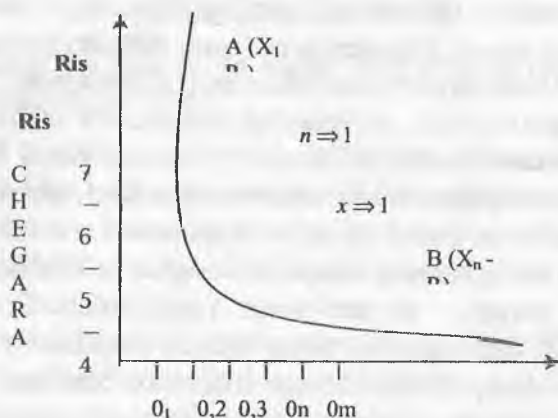
Xavf-xatar va riskning bog'liqligi

X–har bir xavfli holat risk qilish orqali ijobiy natija.

Risk nisbiylikni ifodalaydi. Mavjud xavf-xatarlarning barcha hollarida ham risk qilinmasligi mumkin. Risk qilish doimo ijobiy natijaga erishish bilan bog'liq. Har bir subyekt ijobiy natijaga erishish maqsadida riskka boradi. Shu asnoda xavf-xatar darajasining qancha yuqori bo'lishi risk qilish imkoniyatining shunchalik past bo'lishiga olib keladi. Bunday hollarda risk qilinmasligi mumkin.

Risk va xavf-xatarning alohida tushunchalar ekanligini va bir-biriga bog'liqlik darajasini quyidagicha ifoda etishimiz mumkin.

Chizma 2. Risk chegarasi va xavf-xatar darajasi o'rtasidagi bog'liqlik.

Chizmadan ko'rinib turibdiki, risk chegarasi va xavf-xatar darajali bir-biriga teskari proporsionaldir. Xavf-xatar mavjud barcha hollarda ham risk qilinavermaydi. Xavf-xatar darajasi past sharoitda to'liq ishonch bilan risk qilinadi, chunki bu holda biror ijobiy natijaga erishish mumkin. Chizmadagi mavjud holatni tenglamada quyidagicha ifodalash mumkin.

$$Nq1 A()=B().$$

$$0 < X < 1 \text{ oralikda}$$

$$N^* < R < \infty, \text{ ya'ni}$$

$$X-OR-\infty$$

$R=n$, ya'ni bu tenglama risk darajasi () bilan xavf-xatar (X) bir X biridan farq qiluvchi va bir-biriga teskara proporsional bo'lgan alohida ko'rsatkichlar ekanligini ko'rsatadi. Tenglama $Xq1$ bo'lganda n bo'lishini va chizmada $A(X1: R n)$ nuqta. Ya'ni xavf-xatarning $X1$, birligida risk qilishdan yuqori foyda ko'rish mumkinligini ko'rsatadi. $Rq1$ tenglashganda $Xq n$ bo'ladi va $V(X n: R1)$ nuqta ya'ni xavf-xatarning yuqori bo'lishi risk qilish imkoni qolmasligi.

Aniqrogi risk qilish ijobiy natija bermasligini ko'rsatadi.

Yuqoridagilardan xulosa qilib aytganda, agar $0 < X < n$ oraliqda tebransa risk (R) darajasi $n < r < Q$ oraliqda bo'lishini ko'rish mumkin.

Aksincha, $0 < R < 1$ oraliqda $n < r < Q$ bo'ladi nq1 yaqinlashganda esa bu omillar tenglashishi ham mumkin. Demak, xavf-xatar darajasi yuqori bo'lgan holatda risk qilishga xojat yo'q, chunki bu risk muvaffaqiyatsiz tugaydi. Demak xulosa qilib aytganda, risk va xavf-xatar bir xil tushuncha emasdir. Bu xulosamizning asosi quyidagilar hisoblanadi:

-birinchidan, xavf-xatar riskka nisbatan aksariyat hollarda birlamchidir:

-ikkinchidan, xavf-xatar darajasi past bo'lgan hollarda risk qilinadi.

-uchinchidan, xavf-xatar va risk bir-biriga teskari proporsional bo'lgan jarayondir.

-to'rtinchidan, xavf-xatar darajasi (kulami) yuqori bo'lsa, u holda risk «O» bo'ladi.

Endi biz iqtisodiyotning tabaqalashgan darajasida risklarni tasniflash va ularning shakllarini ta'riflab o'tamiz va risklarning uch asosiy sinfini ajratib ko'rsatamiz.

1. Iqtisodiy risk.

2. Ijtimoiy — siyosiy risk.

3. Fiskal-monetar risk.

Iqtisodiy risk deganida yirik tizim va uning rivojlanishida umumiy iqtisodiy muvozanat, ya'ni Ya.I.M. uning uchishi dinamikasi va boshqa ko'rsatkichlarning pasayishini tushunamiz.

Ijtimoiy — siyosiy risk deganda:

-aholining barcha guruhini umumiy riskdan ijtimoiy himoya.

-aholi daromadlarining adolatli taqsimlanishiga.

-ishsizlikni qisqartirishga va boshqalar. (taklif va talabning tartibga solish) tushuniladi.

Fiskal-monetar risk deganda davlat tomonidan o'tkazilayotgan moliyaviy-byudjet siyosati, narx darajasini barqarorlashtirish, optimal soliq me'yorlari, pul massasining ta'minoti va boshqalarni tushunamiz.

Risklarni boshqarish nazariyasini shakllantirish va risklarning mamlakat iqtisodiyotiga ta'sir kuchini aniqlash, ularning umumiylik darajasiga qarab iqtisodiyotning tabaqalashgan darajasida ko'rib chiqish lozim. Tahlil qilinayotgan risklar umumiyligini «sinf», «kichik sinf», «guruh», «kichik guruh», «tur», «tip» darajalari bo'yicha tahlil qilish risklar va darajalarni boshqarish tizimi ishonchligini oshirishga imkon beradi.

Risklarni guruhlarga bo'linishiga asos bo'lib:

1. Maqsadning funktsionalligi.
2. Vazifalarning umumiyligi.
3. Operatsiyalarning o'xshashligi darajasi va boshqa omillarga qarab risklarni iqtisodiyotning tabaqalar — makro, mezo va mikro darajada tasniflash lozim. Bundan tashqari, risklarni namoyon bo'lishi va oldindan aytib berish belgisi bo'yicha qo'shimcha tasniflash zarurdir.

Bular: 1 Oldindan aytib bo'lmaydigan risklar — tashqi risklar.

2. Oldindan aytib bo'ladigan risklar — korxonaning ichki risklari firmaning xo'jalik faoliyati, uning investitsiya loyihagini amalga oshirish ehtimoli.

1.2. Makro va mezo darajadagi risklar

Risklarni makro, mezo va mikro darajada to'liq ko'rib chiqadigan bo'lsak, ular quyidagicha tasniflanadi.

Makro darajada iqtisodiy risk—tashqi va ichki oldindan aytib bo'ladigan va aytib bo'lmaydigan. Mezo darajada sanoat agrar va xizmat ko'rsatish sohasidagi risklarga bo'linadi.

Mamlakat miqyosida makrodarajada iqtisodiy risklarni aniqlash juda muhim bo'lib, boshqa mamlakatlar bilan iqtisodiy aloqalar o'rnatish, chetdan investitsiyalar, kreditlar va boshqa moliyaviy qo'yilmalar jalb qilishda katta ahamiyatga egadir. Har bir mamlakatning rivojlanishi risklar, xalqaro bank amaliyotida pul oqimi, kredit va hisob operatsiyalari sohasida bo'lgan risklar bilan bevosita bog'liq. Bu risklarni bo'lishi va ularning darajasi esa import yoki eksport, davlatga yoki kontragent mamlakatlardagi siyosiy-iqtisodiy barqarorlikka bog'liq. Biror-bir davlat bilan uzviy iqtisodiy aloqani o'rnatishda, ayniqsa kredit: hisob-kitob operatsiyalarini olib

borishda undagi iqtisodiy-siyosiy barqarorlikni tahlil qilib, risk darajasini aniqlash lozim. Jahon amaliyotida shu maqsadda tavsiya etiladigan yo'llardan biri — bu mamlakat iqtisodiy risklar hajmini tahlil qiluvchi beri indeksidan foydalaniladi. Uning yordami bilan oldindan mamlakat iqtisodiy risklarining hajmi belgilanadi.

Mamlakat iqtisodiy riskini bashorat qilishda davlat qurilmasining tarkibi va sifat darajalarini tahlil qilishga, shuningdek amaliy ma'lumotlar va nisbatlarni o'rnatishga asoslangan miqdor ko'rsatkichlariga tayanish kerak.

Tahlilning ichki turi. Sifat va miqdorning uyg'unlashuvi aniq va ravon bo'lishi barcha jadvallar va taqqoslangan ma'lumotlar tahlilni yengillashtirish va uning samaradorligini oshirish uchun qisqartmalarining ochib berilishini o'z ichiga olishi kerak. Bu asosiy tamoyillar mamlakat riskini aniqlashda tahlil qilinayotgan statistik va analitik yo'nalishlarning ikki pog'onali tizimini tashkil qilishga olib keldi.

Birinci pog'onada holat to'g'risidagi hisobot tashkil qilinadi. Eng avvalo tahlilning muhim bo'lagi, ya'ni mamlakat iqtisodiy riskining darajasi haqida xulosa keltiriladi.

Ikkinchi pog'onada aniq iqtisodiy-siyosiy vaziyat tahlil qilinadi, marketing shakllanishining natijalari ko'rib chiqiladi va omillar riski asosida davlatning iqtisodiy risk darajasi aniqlanadi.

Makrodarajada mamlakat iqtisodiy riskini baholashda asosiy ko'rsatkichlar sifatida quyidagilar tahlil qilinishi mumkin:

- iqtisodiy samaradorlikning (YaIM) yillik o'sishi;
- siyosiy risk darajasi;
- jahon banki ma'lumotlariga asosan olingan kredit miqdori, tashqi qarzarlar, tashqi savdo oboroti va boshqalar;
- bank kreditlarini olish imkoniyati;
- uzoq muddatli kreditlash imkoniyati;
- tashqi qarzarlar bo'yicha to'lanmagan majburiyatnomalar.

Iqtisodiyotning mezo va mikrodarajada risklarining turlari va ta'sirchanlik darajasi turlicha bo'lishi mumkin. Bu o'z navbatida risklarga ta'sir etuvchi omillarga bog'liq bo'ladi va bu omillarni shartli ravishda ikki guruhga bo'lish mumkin.

1. Obyektiv-boshqarilmaydigan.

2. Subyektiv-boshqariladigan.

Birinchi guruhga, subyektga bog‘liq bo‘lmagan omillar (inflyatsiya, raqobat. Krizislar).

Ikkinchi guruhga korxonalar yoki firmaning faoliyatidan kelib chiqadigan, ishlab chiqarishni tashkil etish, texnikaviy imkoniyat, mehnatni tashkil etish va boshqalar kiradi.

Qisqacha xulosalar

Shunday qilib, iqtisodiyotning bo‘g‘inlarida risklar va unda bank risklarining o‘rni alohida ahamiyat kasb etadi. Bozor iqtisodiyoti sharoitida tijorat banklarining iqtisodiyotdagi islohotlarini amalga oshirishdagi ahamiyati, banklar ahamiyati faoliyatidagi risklar turlari, tasniflash va ularning shakllari ta’riflari va sifatlarini ajratib ko‘rsatadilar.

Nazorat va muhokama uchun savollar:

1. Risk o‘zi nima?

2. Risk bilan xavf —xatarning farqi bormi?

3. Riskni qabul qilishni tushuntirib bering.

4. Iqtisodiy risk o‘zi nima?

5. Ijtimoiy-siyosiy riskni tushuntirib bering.

6. Fiskal monetar risk nima?

7. Bank balansi tahlilining risk darajasini pasaytirishga ta’siri.

8. Bozor riski deganda nima tushuniladi?

9. Risklarga ta’sir etuvchi omillarni guruhga bo‘ling?

10. Tahlilning ichki turi qanday amalga oshiriladi?

Asosiy adabiyotlar

1. Абдуллаева Ш.З. Банк рисклари ва кредитлаш. -Т.: Молия, 2003.

2. Дон Патинкин. Деньги, процент и цены. —М.: Экономика, 2004.

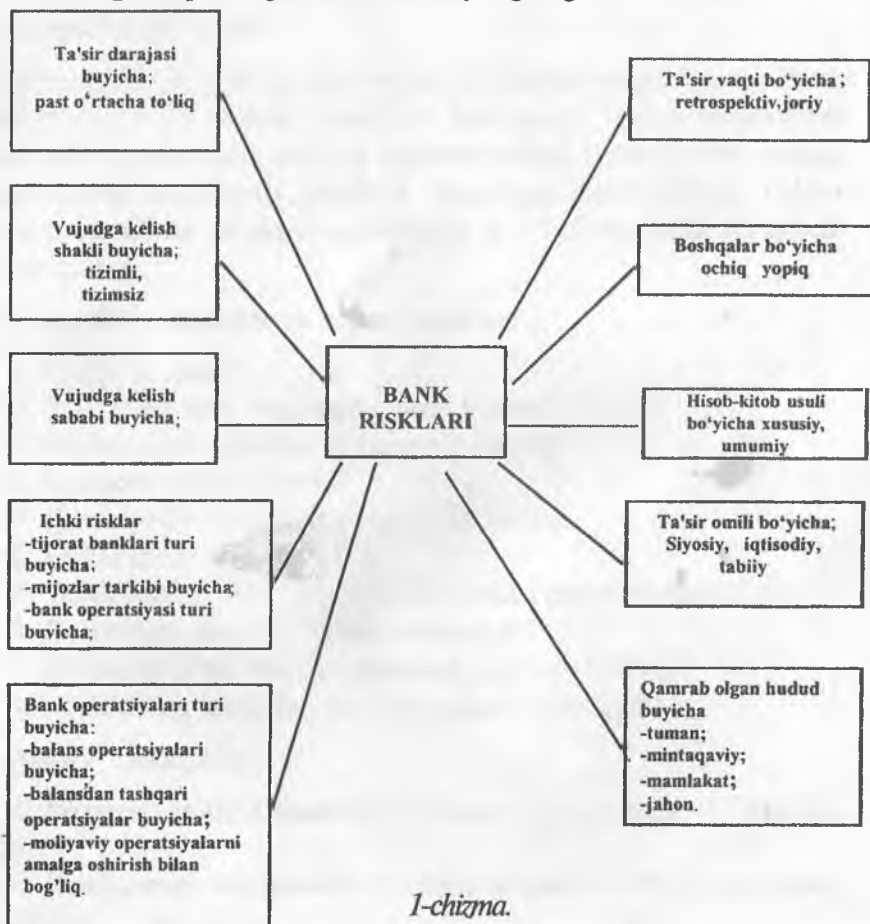
3. Малахова Н.Г. Деньги, кредит, банки: конспект лекций. – М.: Приор издат., 2004.
4. Миляков Н.В. Финансы. Учебник. – М.: ИНФРА-М, 2004.
5. Свиридов О.Ю. Финансы, денежное обращение, кредит. Экспресс справочник для студ. вузов. – Ростов н/Д. изд. Центр Март, 2004.
6. <http://www.bankofengland.co.uk/markets/forex/index.htm>
7. <http://www.bankofengland.co.uk/markets/money/index.htm>

II BOB

BANK RISKLARI, ULARNING TURLARI VA HISOBLASH USULLARI

2.1. Bank aktiv operatsiyalari bo'yicha risklar

Hozirgi sharoitda O'zbekistonda ijtimoiy yo'naltirilgan bozor iqtisodiyotini shakllantirish jarayoni tijorat banklarining barqaror faoliyat yuritish tizimini yaratishni ko'zda tutadi. Tijorat banklari bozor infratuzilmasining muhim tarkibiy qismlaridan biri hisoblanadi. Ularning barqarorligi davlat ahamiyatiga egadir.

1-chizma.

Vujudga kelish sababi bo'yicha risklar

Har qanday iqtisodiy faoliyat foyda olishga qaratilganidek, tijorat banklari faoliyatidan ko'zlangan natija foyda olishdir. U risk bilan bog'liq bo'ladi. Shu tufayli tijorat banklari oldida turgan birinchi masala bu risk va foydalilik o'rtasidagi optimal darajaga erishishdir.

Tijorat banklari o'z faoliyati bilan bir tomondan o'z aksiyadorlari oldida javobgar bo'lsalar, ikkinchi tomondan o'z mablag'larini ishonib topshirgan va bank xizmatlaridan foydalanayotgan mijozlar oldida majburiyatga egadir.

Rivojlangan mamlakatlar banklariga nisbatan MDH davlatlari tijorat banklari yanada ko'proq riskga ega bo'lmoqda. Buning asosiy sababi bank faoliyatini hozirgi davr talabiga javob beradigan holda qayta tashkil etish va yangi turdagi bank operatsiyalarini amalga oshirishda yetarli tajribaning yo'qligi.

Shu tufayli bank riski, uning mohiyati, turlari, kelib chiqish sabablarini o'rganish muhim ahamiyat kasb etadi.

Bank amaliyotida risk har doim kutilmaan hodisa emas. Bank faoliyatining barcha turi risk bilan bog'liq. Bank faoliyat turi yoki operatsiya riskli ekanligini bilib turib, ushbu operatsiyani amalga oshirishga qaror qiladi va amalga oshiradi.

Bank riski iqtisodiy risklarning bir qismini tashkil qilib, bank bilan jismoniy va huquqiy shaxslar o'rtasidagi iqtisodiy munosabatlarga tayanadi.

Mablag'larni kreditlash tamoyiliga qarab mijozlarga berilishi, banklar ishining ma'lum tamoyillariga asosan tashkil qilinishi ular faoliyatining turlari risklar bilan bog'liq ekanligini anglatadi. Bu hol esa bank riskining obyektivligini ifodalaydi.

Bank faoliyatiga boshqa omillarning ta'siri, ular natijasini hisoblash imkoniyatining mavjudligi va bir turdagi riskning turli sharoitda bo'lishi, uni turlicha qabul qilish va hisobga olish — uning yuzaga kelishining subyektiv sabablari hisoblanadi.

Bank faoliyatida risklar yuzaga kelishining quyidagi sabablari mavjud:
-bozorni yaxshi o'rganmaslik;
-resurslarni jalb qilish va ularni joylashtirish sohasida ma'lumotning yetarli emasligi;

-kreditlanadigan loyiha, obyekt va mijozlar to'g'risida, ularning moliyaviy ahvoli to'g'risida ma'lumot va axborotlarning to'liq emasligi;
-tarmoqlar faoliyati xususiyatining inobatga olinmasligi;
-subyektlar yoki mijozlarning ongi. Mablag'dan foydalanish bo'yicha bilimi.

Yuqoridagilarga asoslanib bank riski bank faoliyatini amalga oshirish jarayonida bank mablag'larining bir qismini yo'qotish yoki daromad olmaslik sharoitida ijobiy natijaga umid qilib, bank operatsiyalarini (depozit, kredit investitsiya, valyuta) o'tkazishdir degan ta'rifni keltiramiz.

Bank faoliyatining risk bilan bog'liq bo'lishi xarajatlar, zararlar va yo'qotishlar kabi kategoriyalarning doimiy uchrab turishi va ular bank amaliyotining kunlik monitoringida bo'lishini taqozo etadi. Harajatlar, zarar, yo'qotishlar risk hisoblanmaydi. Bu tushunchalarning har biri o'z mohiyatiga ega.

Bankning depozitlar, jamg'armalar va boshqa jalb qilingan mablag'lar bo'yicha foiz to'lash. Boshqa moliya kredit institutlaridan jalb qilingan mablag'lar uchun ish haqi to'lash va boshqa operatsion xarajatlar bilan bog'liq risklar quyidagi shakllarda namoyon bo'lishi mumkin:

-bozor iqtisodiyotida yuz berayotgan o'zgarishlar, aholi jamg'armalari bo'yicha to'lanadigan foiz stavkalarining oshib borishi, kredit resurslari yetishmovchiligi va boshqalar. Bunday holatda banklar o'z daromadlari bilan xarajatlarini yopa olmaydi.

Bankning zarar ko'rishi. Bank faoliyatida uchraydigan risklarning oldini ololmaslik natijasida yuzaga keladi. Bank faoliyatida risklar kelajakda amalga oshiriladigan operatsiyalarni tahlil qilmaslik, holatni yaxshi o'rganmaslik, bozor imkoniyatlariga to'g'ri baho bera olmaslik bank faoliyati uchun salbiy natijalarga olib kelishi mumkin.

Yo'qotishlar bank foydasini kamaytiruvchi omil hisoblanib, u bank faoliyatining risklilik darajasiga bog'liq bo'ladi. Riskning hajmi bank amalga oshiradigan operatsiyalarning risklilik darajasiga, risk sohasidagi strategiyasi sifatiga bog'liq bo'ladi. Daromadlilik va risk o'rtasidagi nisbatni saqlab turish bankni boshqarishning eng asosiy va murakkab muammolari hisoblanadi. Banklarni ba'zan «risk sotib oluvchi va sotuvchilar» deb ataydilar.

Bank risklarini boshqarishni samarali tashkil etish ularni muayyan belgilari bo'yicha aniq guruhlarga bo'lish bilan bog'liq.

Risklar tasnifi, har birining umumiy tizimdagi o'rnini belgilash ularni boshqarishning samarali usullarini qo'llash imkonini beradi.

2.2. Bank risklarini hisoblash usullari

Bank risklarini hisoblash quyidagi asosiy tamoyillar asosida olib boriladi.

1. Riskning paydo bo'lish sabablari va ta'sir qilish xarakteri bo'yicha.

2. Namoyon bo'lish shakllari bo'yicha.

3. Boshqarish imkoniyatiga qarab risklarni bo'lib chiqish.

4. Hisoblash usuliga qarab risklarni ajratish.

5. Yuzaga kelish va ta'sir vaqtiga qarab risklarni ajratish.

6. Yuzaga kelish sohasiga qarab risklarni tasniflash.

Paydo bo'lish sabablariga ko'ra. Risklar sof va sun'iy risklarga bo'linadi. Sof risklar ko'pincha obyektiv xususiyatga ega va salbiy «o» natijaga erishish ehtimolini bildiradi. Bunday risklarga tabiiy ekologik transport risklari, tijorat riskining bir qismi kiradi.

Namoyon bo'lish shakllariga qarab bank risklari tizimli yoki tizimsiz risklarga bo'linadi. Tizimli risklar bank tizimidagi umumiy vaziyat natijasida bankning moliyaviy ahvoli o'zgarishi ehtimoli sifatida ta'riflanadi.

Tizimsiz yoki nomuntazam risklar bank tizimida umumiy ahvol barqaror saqlangan holda alohida olingan bankning moliyaviy ahvoli yomonlashishi ehtimolini bildiradi.

Boshqarish imkoniyatiga ko'ra bank risklari ochiq va yopiq bo'ladi. Ochiq risklarni tartibga solib bo'lmaydi. Yopiq risklarni esa boshqarish mumkin. Yopiq risklar diversifikatsiya siyosatini o'tkazish yo'li bilan amalga oshiriladi. Ya'ni bunda bank operatsiyalari umumiy hajmini saqlash maqsadida bir necha mijozlarga berilgan kreditlarni kichik summalardan keng miqyosda taqsimlash yoki yirik kreditlarni konsortsial asosda berish; depozit sertifikatlarini joriy qilish, qayta hisobga olish operatsiyalarini kengaytirish, kredit va depozitlarni sug'urtalash amalga oshiriladi.

Balanslashmagan likvidlilik riskining paydo bo'lishi bank boshqaruv va xodimlari malakasi, bank faoliyati va nazoratini tashkil qilish, risklarni tartibga solish uchun qo'llanayotgan usullarning ishonchligi, alohida bank operatsiyalari yoki ularning guruhlari bo'yicha risklar koeffitsiyenti shkalasini tuzishga asoslanadi.

Bank faoliyati natijalariga ta'sir etish darajasiga ko'ra bank risklari bir nechta toifalarga bo'linadi. Eng asosiy belgilariga ko'ra ular kichik, o'rtacha va to'la risklarga bo'linadi. Bank riski darajasi bank yo'qotishlariga olib boruvchi voqealar ehtimoli bilan xarakterlanadi. Ular foizlarda yoki muayyan koeffitsiyentlarda ifodalanadi. Chet el tijorat banklari, jumladan Britaniya banklari risklarini besh toifaga ajratadi, bular:

1. A toifa – kichik yoki nol risk.
2. B toifa – oddiy risk.
3. V toifa – oshgan risk.
4. G toifa – katta yoki yuqori risk.
5. D toifa – nomaqbul risk.

Bizda risk toifalarining darajalanishi bank aktivlari risk darajasini hisobga olgan holda guruhlash ko'rinishida namoyon bo'ladi.

- balans operatsiyalari riski;
- balansdan tashqari operatsiyalar riski;
- moliyaviy xizmatlarni amalga oshirish bilan bog'liq risklar.

O'z navbatida balans operatsiyalari risklari bankning aktiv operatsiyalari riski, balansning passiv operatsiyalari riski, aktiv va passivlarni boshqarish sifati bilan bog'liq riskka bo'linadi.

Agar risklar tasnifini yanada aniqlashtirish kerak bo'lsa:

- Aktiv operatsiyalar riskiga kredit, hisob-kitob kassa, bozor, valyuta, lizing, faktoring risklari, moliyalashtirish va investitsiyalar bilan bog'liq risklar;

- kredit riski – mijoz tomonidan olingan qarz summasini va foiz to'lovlarning to'la olmaslik ehtimoli bo'lganda;

- hisob-kitob risklari – bank tomonidan shartnomaga asosan mijozga o'z vaqtida hisob-kitoblarni o'tkaza olmaslikda yuzaga keladi;

- kassa risklari – bank kassasi orqali o'tuvchi naqd pullar saqlanishi bilan bog'liq holatlarda yuzaga keladi;

- bozor riski – bozor foiz stavkalarini barqaror etmasligi oqibatida

moliyaviy aktivlarni bozor qiymatini o'zgarish sababli yuzaga keladi;

-valyuta riski —valyuta kursi o'zgarishi natijasida yuzaga keladi, natijada chet el valyutasida olib boriladigan operatsiyalar bo'yicha yo'qotishlar bo'lishi mumkin;

-lizing operatsiyalar riski —ijarachining bankdan olgan mulkidan samarali foydalana olmasligi natijasida yuzaga keladi;

-faktoring operatsiyalar bo'yicha risk —bankning uchinchi shaxsdan olgan qarzdorning majburiyatlari bo'yicha to'lovlarni amalga oshira olmasligi natijasida yuzaga keladi;

- investitsiya risklari —bank tomonidan sotib olingan qimmatli qog'ozlar bo'yicha oladigan daromadlarning tushib ketishi natijasida yuzaga keladi.

Banklarning passiv operatsiyalari risklari asosan aktiv operatsiyalarni resurslar bilan ta'minlashda yuzaga keladi. Bankning passiv operatsiyalari risklari bankning omonatlar, depozitlar, boshqa moliya kredit muassasalarining muddatidan oldin talab qilib olinmaydigan aniq muddatli kreditlari shaklida yetarlicha miqdorda resurs jalb eta olish imkoniyatidan iborat.

Balansdan tashqari operatsiyalar riskiga mijozlarning majburiyatlari yuzasidan berilgan kafolatlar bo'yicha to'lash zaruriyati yuzaga kelishi ehtimoli bilan bog'liq.

Aktivlar va passivlarni boshqarish sifati bilan bog'liq risklarga to'lovga layoqatsizlik riski, balanslashmagan likvidlik riski, foiz riski, foyda ola bilmaslik riski, suiste'mol etishlari riski va boshqalar kiradi.

- to'lovga diqqatsizlik — o'z kapitali va resurslarni yo'qotishi oqibatida o'z majburiyatlari bo'yicha to'lovga layoqatsiz bo'lish va faoliyatni to'xtatish bilan bog'liq riskdir.

-balanslashmagan likvidlilik riski bankning resurs sifatida jalb qilingan mablag'lari bilan berilgan kreditlar, muddati, foiz stavkasi darajasi bo'yicha mos kelmasligi tufayli yuzaga keladi.

-foiz riski bankning kreditga bergan mablag'lari bo'yicha oladigan foiz stavkasiga nisbatan jalb qilingan resurslari bo'yicha yuqori foiz stavkalarini to'lashga majbur bo'lgan holda yuzaga keladi.

- moliyaviy xizmatlarni amalga oshirishda risklar operatsion, texnologik risklarni, innovatsion risklari va boshqalarni o'z ichiga oladi.

-operatsion va texnologik risklarga bank texnologiyalarida uchrab

turadigan (uzilish) axborotlarni yo'qotish, hujjatlarni yo'qotish, kompyuter ta'magirliklari, bank xodimlari faoliyatida xatolarni yo'q qilish va boshqalar.

Risklar tijorat banklarining turlariga ko'ra ham guruhlariga bo'linadi.

Universal tijorat banklari mijozlarga qaysi tarmoq tegishligidan qat'iy nazar, juda keng xizmat turlarini ko'rsatadi. Shuning uchun ular deyarli barcha risklarga uchraydi. Biroq universal tijorat banklari aktivlari yuqori darajasida diversifikatsiyalanishi bilan ifodalanadi, ya'ni ba'zi sohalarida ko'rilgan zarar boshqalardan olingan foyda bilan qoplanishi mumkin.

Tarmoq tijorat banklari bir soha bilan uzviy bog'liq bo'ladi. Shuning uchun ular uchraydigan risklar asosan mijozlarning faoliyatida uchraydigan iqtisodiy risklarga bog'liq bo'ladi.

Ixtisoslashgan tijorat banklari o'z yo'nalishidagi maxsus bank operatsiyalari bo'yicha risklarda ham uchraydi.

Ichki risklar bankning turi va xususiyatiga, uning faoliyatiga, hamda uning mijozlari tarkibiga bog'liq bo'ladi.

Bank aktiv operatsiyalarning risklari foiz risklari darajasi bilan bog'liq bo'ladi. Bu risklar banklarning o'z faoliyati jarayonida yuzaga keladi.

Foiz risklari boshqarilishida aktiv va passivlar — boshqarishning bir necha tamoyillari mavjud.

Bular quyidagilar:

1. Bankning foiz darajasi qancha yuqori bo'lsa, foiz riski darajasi shuncha past bo'ladi.

2. «Spreed» tamoyili. Bunda olingan aktivlar bo'yicha o'rtacha tortilgan stavka va to'langan majburiyatlar bo'yicha o'rtacha tortilgan stavka o'rtasidan farq tahlil qilinadi.

3. Bankning o'zgarmas va suzib yuruvchi foiz stavkalari bilan balansdan tashqari aktiv va passivlar tahlil qilinadi.

Foiz risklarining darajasi quyidagilarga bog'liqdir:

-aktivlar tuzilishidagi o'zgarishlar, shu jumladan kredit va investitsiyalar hajmi aktivlarning qayd qilingan va suzuvchi stavkalarda ularning bozordagi narxining dinamikasi;

-passivlar tuzilishidagi o'zgarish, ya'ni shaxsiy zayom mablag'larning mutanosibliги muddatli va jamg'arma depozitlar;

-foiz stavkasi dinamikasi- foiz risklari darajasini boshqarish va nazorat qilish bank faoliyatining aniq bir holatiga bog'liq holda strategiyalar ishlab chiqiladi.

Portfel risklari qimmatli qog'ozlarning alohida turlari hamda ssudalarning barcha kategoriyalari bo'yicha zarar ko'rish ehtimoli bilan belgilanadi. Portfel risklari moliyaviy likvidlik risklar, tizimli va tizimsiz risklarga bo'linadi.

Moliyaviy risklar quyidagicha aniqlanadi. Banklar aksiyadorlar, qo'shma banklar qancha ko'p zayom mablag'lariga ega bo'lsa, ularning aksionerlariga, ta'sischilariga nisbatan riski shuncha yuqori bo'ladi. Qabul qilingan me'yorlarga asosan, qarzdorlar uchun o'z mablag'lari bilan jalb qilingan mablag'lar o'rtasidagi nisbat-qarzdorlik koeffitsiyenti

$Kk=0,2-0,3$ o'rtasida tebranib turishi lozim. Bu risk leveraj riski qimmatli qog'ozga qo'yilgan kapital bilan daromadning belgilangan darajasi o'rtasidagi nisbatga, daromadning belgilanmagan darajasi bilan bankning hamma asosiy va aylanma kapitalining hajmiga bog'liq bo'ladi.

Bunday risklarni hisoblash usullari quyidagilardir:

Risk darajasi faoliyatida maqsad nimaga yo'naltirilganiga qarab zararlar bo'lishini va xo'jalik subyektining faoliyat natijasi ma'lum yo'qotishlar bilan tugashi yoki yuqori daromad olishi mumkinligini ifodalaydi.

Mavjud risk darajasi va u bilan bog'liq yo'qotishlar ehtimolini aniqlashning bir necha yo'llari mavjud.

-ekspert baholash usuli (subyektiv usul).

Bu usul riskni tahlil qiliuvchi iqtisodchining malaka darajasiga asoslanadi.

Ehtimollik subyektiv tarzda aniqlanganda har bir kishi bitta hodisaning qiymatini turlicha belgilashi va u haqda turlicha qaror qabul qilishi mumkin.

Bu usulda bankning faoliyatida o'tkazilgan barcha operatsiyalar bo'yicha mavjud statistik ma'lumotlar tahlil qilinishi lozim. Bunda imkoni boricha ko'proq yo'qotishlarga olib kelishi mumkin bo'lgan operatsiyalarni tahlil qilish ko'zda tutiladi. Yo'qotishlar oralig'ini quyidagicha aniqlash mumkin.

$$Y = \frac{\text{in}}{S}$$

Y- yo'qotishlar oralig'i darajasi.

Ix- yo'qotishlarga olib keluvchi holatlar soni.

S- statistik tahlil qilinayotgan holatlar soni.

Bu yerda s-bankning faqat yo'qotish, zararlarga olib kelishi mumkin bo'lgan operatsiyalarning sonini emas, balki barcha operatsiyalarni, jumladan foyda keltiruvchi operatsiyalarni ham o'z ichiga oladi.

Agar shu qoida inobatga olinmasa, bankning oraliq yo'qotishlar darajasi va u bilan bog'liq risk darajasi juda yuqori chiqishi mumkin, ya'ni yo'qotishlar oralig'i darajasi $0 < y < 1$ oralig'ida bo'lib, ushbu «y» qancha «o» soniga yaqin bo'lsa, risk darajasi shuncha kichik bo'ladi.

Agarda «y» qanchali «1» soniga yaqin bo'lsa, risk darajasi shunchalik yuqori bo'ladi.

Shuni ta'kidlash kerakki, bu usul risk darajasini yoki yo'qotishlar bo'lishi ehtimolini statistik ma'lumotlarga asosanib yuqori aniqlikda ifodalab beradi.

Ehtimollik har doim ma'lum bir natija olishni ifodalaydi. Ehtimollar nazariyasi usullarini iqtisodiy masalalarni hal qilishga qo'llaydigan bo'lsak, u biron-bir natija bo'lishi mumkin bo'lgan holatga tan berish kabilarni aniqlaydi. Bunga misol tariqasida quyidagi amaliy holatni ko'rib chiqishimiz mumkin. Tijorat banki kredit resurslarini kichik biznes sohasiga qo'yadigan bo'lsak;

100 ming daromad olish ehtimoli 0,7 bo'lsin, agar mablag'ni o'rta biznes sohasiga qo'yadigan bo'lsak va 120 ming so'm daromad qilish ehtimoli 0,4 ga teng bo'lsin deylik.

Shu holda kapital qo'yishdan daromad olishning kutilgan summasi quyidagicha bo'ladi.

Kichik biznes bo'yicha 70 ming so'm (100x0,7)

O'rta biznes bo'yicha 48 ming so'm (120x0,4)

Daromad olishning risk bilan bog'liqlik darajasini quyidagi hisoblarda ham keltirish mumkin.

Agar kichik biznesga kapital qo'yilganda 150 holatdan 60 tasida

100ming soʻmdan foyda olinsa (buning ehtimoli 0,4ga teng)

45 holatdan 90ming soʻm foyda olinsa (ehtimoli-0,3) va 45 tasida 110 ming soʻm (ehtimoli-0,3)teng foyda olinsa, unda oʻrtacha kutilayotgan daromad 100 ming soʻmni tashkil qiladi. $(120 \times 0,4 + 90 \times 0,3 + 110 \times 0,3)$

Bank risklarini baholashning statistik eksport usuli koʻrilishi mumkin boʻlgan zararlar ehtimolini ikkita mezon yordamida baholashga asoslangan.

1. Kutilayotgan oʻrtacha qiymat.

2. Ehtimol qilingan natijaning oʻzgaruvchanligi.

Kutilayotgan oʻrtacha qiymat tushunchasi vaziyatning noaniqligi bilan bogʻliq boʻlib, erishilishi mumkin boʻlgan barcha natijalarning oʻrtacha qiymatidan iborat va bunda har bir natijaning ehtimolidan tegishli qoʻllanmang tez takrorlanishi yoki salmogʻi sifatida foydalaniladi.

Agar qandaydir voqeaning ehtimol qilingan ikkita natijasi X_1 va X_2 qiymatiga ega boʻlsa ulardan har birining ehtimolligi R_1 va R_2 boʻlsa, kutilayotgan oʻrtacha qiymat ($O'(x)$) quyidagicha boʻladi.

$$O'(x) = R_1 X_1 + R_2 X_2.$$

Boʻlajak natijaning oʻzgaruvchanligi boʻlajak natijaning kutilayotgan oʻrtacha qiymatidan farqlanishi darajasini anglatadi. Buning uchun odatda amaliyotda bir-biri bilan mustahkam bogʻlangan ikkita koʻrsatkich: diskret tasodifiy miqdor dispersiyasi va oʻrtacha kvadrat farq qoʻllaniladi. Qandaydir voqeaning mumkin boʻlgan ikkita natijasi X_1 va X_2 qiymatga ega boʻlib, ehtimollik $R_1 R_2$ va kutilayotgan oʻrtacha qiymat $O'(x)$ boʻlganda diskrent tasodifiy miqdorning dispersiyasi quyidagiga teng boʻladi:

$$D(x) = R_1(x_1)O'(x) + R_2(X_2 - O'(x)).2$$

Hisoblarni soddalashtirish, boʻlajak zararlar darajasini faqat ikkita qiymatidan foydalanish mumkin, bunda qiymatlarning ehtimolligi bir xil boʻlgan holda ular oʻrtasidagi oraliq qancha katta boʻlsa, risk darajasi shuncha yuqori boʻladi.

Oʻrtacha miqdor-mavjud miqdorlarga son jihatidan oʻrtacha taʼrif beradi va biror-bir qoʻyilgan kapital tomoniga yoki foydasiga yondoshishga yoʻl qoʻymaydi.

Dispersiya-bu haqiqiy erishilgan natijalar o'rtacha tortilganining o'rtacha kutilayotgan natijalar farqlanish kvadratining kuzatuvchi soniga bo'lgan nisbatidir

Ya'ni:

$$O_2 = \frac{E(x-x)^2}{n}$$

En

Bunda O_2 dispersiya

X-har bir kuzatilayotgan operatsiya bo'yicha kutilayotgan natija.

X-o'rtacha kuzatilayotgan natija.

n - operatsiyalar yoki kuzatuvlar soni.

O'rtacha kvadratik farqlanish dispersiyasining kvadrat ildizi bo'lib quyidagi tenglama bo'yicha aniqlanadi.

$$O_2 = \frac{E(x-x)^2}{n}$$

En

Har ikkala ko'rsatkich ham absolyut o'zgaruvchan parametrlardir. O'zgaruvchanlikning nisbiy ko'rsatkichi variatsiya koeffitsiyentini hisoblash yordamida aniqlanadi. Bu ko'rsatkich o'rtacha kvadrat farqlanishning kutilayotgan o'rtacha arifmetik miqdorga bo'lgan nisbatini ifodalaydi.

$$V = \frac{O_2}{\bar{x}^2} \times 100$$

Bunda. V-variatsiya koeffitsiyenti-%.

O- o'rtacha kvadrat farqlanish.

X- o'rtacha kutilayotgan qiymat.

Variatsiya koeffitsiyenti O dan 100%gacha o'zgarib turishi mumkin. Koeffitsiyent qanchalik yuqori bo'lsa, farqlanish yoki risk darajasi shunchalik yuqori bo'ladi. Variatsiya darajasini baholashda quyidagi intervallardan foydalanish mumkin.

Odan 10 %gacha kam farqlanish.

10% - 25%- me'yorda yoki sezilarli farqlanish.

25% - yuqori - ko'p farqlanish.

Variatsiya koeffitsiyenti bo'yicha farqlanish darajasining kam yoki ko'p bo'lishi bank amalga oshiradigan operatsiyalar bo'yicha risk darajasining past yoki yuqori bo'lishini ko'rsatadi.

Bankning operatsiyalari bo'yicha risk darajasi variatsiya koeffitsiyentiga to'g'ri proporsionaldir.

Bank kichik va o'rtacha biznes bo'yicha taqdim qilingan kreditlar sohasida 150 holat bo'yicha bank ehtimolini hisoblab 100 ming daromad olishni mo'ljallagan.

O'rtacha biznes sohasida 120 holat o'rtacha 120 ming so'm foyda olish mo'ljallanmoqda. Ushbu holatda bankning asosiy vazifasi ushbu loyihalar ichidan risk kam bo'lgan loyihalarni ajratib olishi kerak. Buning uchun yuqoridagi ko'rib o'tilgan dispersiya usuliga murojaat qilamiz va uni hisoblaymiz.

3-jadval

№	Kredit berilgan sohalar	Olinadigan foyda (x) ming so'm	Operatsiyalar soni ()	(x-x)	(X-x)-2	(X-x)2
Kichik biznes uchun						
	A	100	60	-	-	-
	B	90	45	10	100	-450
	V	110	45	+10	100	450
	Jami	X=100	150			900
O'rtacha biznes sohasi						
	A	120	48	-	-	-
	B	140	42	+20	400	16800
	V	100	30	-20	400	120.00
	Jami	X=120	120			28800
1 Asaka bank hisobotidan olingan						
Demak: Kichik biznesga kapital qo'yishning o'rtacha kvadratik farqlanish						
$O \frac{900}{150} = + 2,46$ teng bo'lsa						

Xususiyy biznes sohasiga kredit berish bo'yicha o'rtacha kvadrat farqlanishi

$$O = \frac{28800}{120} = Q 15,5 \text{ teng}$$

120

Bu holda variatsiya koeffitsiyenti kichik biznes sohasiga qo'yilgan kapital bo'yicha

$$= 2,46 \times 100 = 2.46 \%$$

100

O'rtacha biznes sohasi bo'yicha;
 $= 15,5 \times 100 = 12,9 \%$

100

Shunday qilib kichik biznes sohasiga kapital qo'yish bo'yicha variatsiya koeffitsiyenti 2,46%

O'rta biznes esa 12,9% teng.

Hisob –kitoblarimiz shuni ko'rsatadiki, o'rta biznes sohasiga kredit berishda risklilik darajasi qariyb 5,4 marta yuqori, demak variatsiya koeffitsiyentlariga qarab qaysi sohaga kredit berishni aniqlash mumkin.

Bank risklarini baholashning yana bir usuli tahliliy (kompleks) usul bo'lib, bu usul o'yinlar nazariyasi unsurlarining qo'llanishiga asoslanadi. O'yinlar nazariyasi unsurlaridan foydalangan holda vazifalarni hal qilish jarayoni juda katta va ko'p vaqt sarf qilinadi. Shu sababdan bu usulni qo'llash hozirgacha iqtisodiy jihatdan maqsadga unchalik muvofiq bo'lmasligi mumkin.

Qisqacha xulosalar

Shunday qilib bank risklari ularning turlari va hisoblash usullari quyidagi guruhlarga bo'linadi. Banklar aktiv aksiyalari bo'yicha tiklanishning mohiyati, turlari va ularning kelib chiqish sabablari ko'rib chiqiladi. Bundan tashqari bank risklarini hisoblashda asosiy tamoyillar asosida olib borishi va shunga asoslanib miqdorini aniqlashda bir nechta usullarni, ya'ni ekspert statistik usullaridan foydalanishi, bank risklarining aniq miqdorini aniqlash banklar faoliyatida muhim ahamiyat kasb etadi.

Nazorat va muhokama uchun savollar:

1. Ta'sir darajasi bo'yicha risklar qanday risklarga ajratiladi?
2. Vujudga kelishi bo'yicha risklar qanday risklarga ajratiladi?
3. Ta'sir vaqti bo'yicha risklar qanday risklarga ajratiladi?
4. Bankning ichki risklarini aytib bering.
5. Bankning tashqi risklarini aytib bering.

6. Bank faoliyatidagi aktivlarni diversifikatsiya qilish nima? (1457)
7. Bank risklarini baholash usullari?
8. Geofizik risklar nima?
9. Bozor riski va kredit riskining o'zaro bog'liqligi nimada?
10. Riskni bartaraf etish yo'llari?

Asosiy adabiyotlar

1. Абдуллаева Ш.З. Банк рисклари ва кредитлаш. -Т.: Молия, 2003.
2. Дон Патинкин. Деньги, процент и цены. –М.: Экономика, 2004.
3. Миляков Н.В. Финансы. Учебник. – М.: ИНФРА-М, 2004.
4. Свиридов О.Ю. Финансы, денежное обращение, кредит. Экспресс справочник для студ. вузов. – Ростов н/Д. изд. Центр Март, 2004.
5. www.tech.avtobank.ru
6. www.dengiforum.com
7. www.finansmag.ru
8. <http://www.bankofengland.co.uk/markets/forex/index.htm>
9. <http://www.bankofengland.co.uk/markets/money/index.htm>

III BOB

BANK RISKLARINI BOSHQARISH USULLARI

3.1. Bank risklarini boshqarish usullari va strategiyasi

Bank faoliyatini risksiz tasavvur qilish mumkin emas. Har bir biznesda risk albatta bo'ladi. Ammo faoliyat xususiyatidan kelib chiqadigan bo'lsak, bank biznesida risk albatta yuz beradigan jarayon hisoblanadi. Shu tufayli, bank faoliyatida riskdan qochish to'g'risida emas, balki uni oldindan ko'ra bilish va uni minimal darajaga tushirish haqida gap boradi. Riskni boshqarish aksariyat hollarda bankning o'z mablag'larining bir qismini yo'qotish xavfi, daromad ololmay qolish yoki moliyaviy operatsiyalarni amalga oshirish natijasida qo'shimcha xarajatlarga yo'l qo'yib bo'lsa-da, jarayonni ijobiy natija bilan yakunlashni maqsad qilib qo'yadi. Risklarni aniqlab uni boshqara ololmaslik natijasida yuzaga keluvchi to'liq daromad ololmaslik yoki kutilgandan ko'ra ko'prok xarajat qilib yuborish riski bo'lg'usi operatsiyalar hisobotlarining yetarli tahlil qilinmaganligi, vaziyatning to'g'ri baholanmaganligi yoki ko'zda to'tilmagan holat paydo bo'lishi natijasida yuzaga keladi.

Bank riskini boshqarish tizimi riskning yuzaga kelishini oldindan bashorat qilish, risk tufayli yuzaga keladigan holatlarga yo'l qo'ymaslik yoki ularning ta'sirini kamaytirish borasida chora —tadbirlar, usullar yig'indisiga aytiladi.

Bank riskini boshqarish banklar faoliyatini chuqur bilish, bajariladigan operatsiyalarning samaradorligini aniqlay olish, bankning kredit, investitsiya, valyuta siyosati va boshqa faoliyat turlari bo'yicha optimal qarorlar qabul qilishga erishish, mijozlarning xo'jalik faoliyati va ularning moliyaviy ahvoli, tarmoqlar faoliyatining xususiyatlarini o'z ichiga oladi.

Bank riskini boshqarishda bank boshqaruvchisining asosiy vazifasi bank faoliyatini olib borishda yuzaga keladigan daromad bilan unda yuzaga keluvchi risklar o'rtasidagi optimal variantni topishdan iborat.

Tijorat banklarida riskni boshqarish strategiyasini ishlab chiqishda korxonalaridagi foydalanilmagan rezervlarni baholash va bank xizmatining asosiy yo'nalishini aniqlab olish uchun o'rtacha tarmoq riskining hajmini hisobga olish kerak.

Tarmoq riski kredit riski bilan bog'liq bo'lib unga bevosita ta'sir qiladi. Shuning uchun ham bank tarmoq siyosatini tuzishda nafaqat mijozlar, balki sohalar to'g'risida keng axborotlarga ega bo'lish, tarmoq riskini baholashda quyidagilarni hisobga olish kerak.

- aniq davr mobaynida ushbu tarmoq faoliyatining natijalari;
- ularning mamlakat iqtisodiyotiga nisbatan barqarorligi;
- turli firmalarning bir yoki boshqa sohadagi faoliyatlari natijalarida sezilarli darajada mos kelmasligi;

Tarmoq riskini baholovchi ko'rsatkichlardan biri biror iqtisodiy faoliyat natijalariga nisbatan soha faoliyati natijasining o'zgarishidir.

Bank mijozlarining tarkibiy tuzilishi bank riski va uning darajasini hisoblash usulini aniqlab berishi mumkin. Kichik qarzdorning faoliyati yirik qarzdornikiga nisbatan bozor iqtisodiyotining kutilmagan vaziyatlariga ko'proq bog'liq bo'ladi. Bank riski darajasini boshqarishda bank o'tkazadigan operatsiyalarining kafolatlanganligi, sug'urtalanganligi va boshqa tartibga solish usullaridan foydalanganligiga qarab to'la, o'rtacha va past risklar yuzaga kelishini hisobga olish kerak. Bankning asosiy operatsiyalari o'tgan va hozirgi risklarga tortilgan bo'ladi. Hozirgi risklarga kafolat berish bo'yicha operatsiyalar, o'tkazma veksellarni aktseptlash, hujjatlashtirilgan akkreditiv operatsiyalari, regress huquqi bilan aktivlarni sotish va boshqalar kiradi.

Kelgusi riskka esa kafolatning o'zini ma'lum muddatdan so'ng to'lash, vekselni to'lash, bank krediti hisobidan akkreditivni amalga oshirishlar kiradi.

Ko'p hollarda balans operatsiyalari bo'yicha yuzaga kelgan risk balansdan tashqari operatsiyalarga ham tarqaladi.

Bank risklarini boshqarish strategiyasini ishlab chiqishda risklarning quyidagi asosiy turlariga e'tiborni jalb qilish kerak.

1. Depozitlarni shakllantirish riski.
2. Faktoring operatsiyalari bo'yicha risk.
3. Lizing kelishuvi riski.
4. Qarzdorlarning o'z majburiyati yuzasidan bajarmagan faoliyati bilan bog'liq risk.

5. Foiz stavkalarini tebranishi ehtimoli bilan bog'liq risk.

6. Qimmatli qog'ozlarning qadrsizlanish ehtimoli bilan bog'liq risklar.

7. Valyuta kurslari tebranishi ehtimoli bilan bog'liq risklar.

Bank o'z faoliyatida mavjud riskni aniqlashi, uni qabul qilishi, kuzatib borishi va uni boshqarish qobiliyatiga tayyor ekanligini zimmasiga olishi lozim. Bank risklarini boshqarishda ma'lum tamoyillarga rioya qilish katta ahamiyatga egadir.

Bank risklarini boshqarishning asosi quyidagi tamoyillarga bo'linadi.

-o'z kapitalidan ortiq summaga risk qilmaslik;

-riskning oqibati to'g'risida o'ylash, zararlarni qoplash, manbalarini prognozlash;

-risklarni moliyalashtirish;

-bankning barcha bo'limlarida risklarni nazorat qilish.

Bu tamoyillarga asosan bank o'zida mavjud resurslar atrofida risk qilishi kerak.

Risklarni boshqarishning asosiy usullari quyidagilar hisoblanadi.

-risklarni o'lchash usulidan foydalanish;

-tashqi risklarni hisobga olish;

-bank mijozining moliyaviy ahvolini muntazam nazorat qilish;

-risklarni taqsimlash yo'lini qo'llash;

-diversifikatsiya siyosatini o'tkazish;

-o'zgaruvchi foiz stavkalari asosida kredit berish;

-depozit sertifikatlarni joriy qilish va h.k.

Agar risklarning oldini olishning to'liq imkoniyati bo'lmasa, u holda oxirgi manba— bu riskni qoplash hisoblanadi.

Riskni qoplash quyidagilarni o'z ichiga oladi:

-banklar tomonidan umumiy va maxsus rezerv fondlarini tashkil qilish,

-kredit bo'yicha %lar belgilashni to'xtatish va boshqalar.

Risklarni boshqarish daromad bilan risk o'rtasidagi optimal nisbatni topish, mavjud riskni minimallashtirishni o'z ichiga oladi.

3.2. Kredit portfelini diversifikatsiyalash risklarni boshqarish usuli sifatida

Diversifikatsiya soʻzi amaliyotimizda yaqin orada qoʻllanilayotgan zamonaviy iboradir. Bu soʻzning mohiyatini toʻgʻri tushunish va uni amaliyotda qoʻllay olish orqali har bir bozor subyekting faoliyati samaradorligini oshirish mumkin. Avvalambor, diversifikatsiya oʻzi nima? “Diversifikatsiya” soʻzi lotincha soʻz boʻlib har xil, turli-tuman degan maʼnoni anglatadi.

Bank faoliyatida diversifikatsiya oʻtkazish faqat aktivlarni joylashtirishni oʻz ichiga olmasdan, bankning barcha faoliyati bilan bogʻliq jarayonlardagi risklarni kamaytirish sohasida qoʻllaniladigan usul boʻlib, uni nafaqat bank aktivlarini joylashtirish boʻyicha, balki banklar tomonidan resurslarni jalb etish, mijozlarning oʻrni, bankning umumiy strategiyasini olib borish va boshqa sohalarida ham qoʻllash mumkin.

Shu sababli diversifikatsiyaning bank ishida ishlatilishi bankning passiv operatsiyalarida bank jalb qiladigan mablagʻlar turli tarmoqlarni koʻp sonli jamgʻarmachilar tomonidan boʻlishini taqozo qilsa, bank aktiv, kreditlash, investitsiyalash operatsiyalarini bajarganda pul mablagʻlarini turli tarmoq, sohaga kam miqdorda koʻp sonli mijozlarga taqsimlashni koʻzda tutadi. Mablagʻlarni yuqoridagi usul bilan taqsimlashdan asosiy maqsad mablagʻlarning qaytib kelmaslik bilan bogʻliq risklarni oldini olish va minimallashtirishga boʻlgan intilishdir.

Bankda passiv operatsiyalari boʻyicha diversifikatsiya oʻtkazilishi bankning kredit potentsiali mustahkamlanishini taʼminlaydi. Bank resurslarining asosiy summasi cheklangan sanoqli mijozlarga toʻgʻri kelishi va shu mijozlarning moliyaviy ahvoli yomonlashuvi natijasida ularning bankdan koʻp miqdorda oʻz depozitlarini qaytarib olishi natijasida banklarning resurs bazasi kamayishiga, bu oʻz navbatida tijorat banklarining kredit potentsiali zaiflashuviga olib keladi.

Passiv operatsiyalar boʻyicha diversifikatsiyalarning ahamiyati shundaki, bir— biri bilan aloqador boʻlmagan turli tarmoqdagi mijozlarning zarur boʻlgan hollarda mablagʻlarni bankdan olishi bankning kredit potentsialiga katta taʼsir koʻrsatmasligi mumkin.

Kredit resurslarining kam miqdorda koʻp sonli, turli tarmoqlarga

taalluqli bo'lgan bir-biri bilan aloqador bo'lmagan sohalarga taqsimlanishi bankni har xil risklardan zarar ko'rishdan saqlaydi. Tijorat bankining sezilarli miqdordagi resurslarining bir yoki bir necha mijozlar faoliyati uchun yo'naltirilishi bank uchun juda katta riskni yuzaga kelishiga olib keladi. Chunki miqdorda bank resursini olgan xo'jalik subyektining moliyaviy ahvoli yomonlashuvi, uning to'lovga layoqatliligi va likvidligini tushib ketishiga olingan kreditlar va ular bo'yicha foizlar stavkasi bankga qaytib to'lanishida katta muammolar tug'dirishi mumkin.

Kredit risklarini kamaytirishning eng samarali yo'llaridan biri bankning kredit resurslarini yig'ish va ulardan foydalanish bo'yicha diversifikatsiya o'tkazishdir. Shundan kelib chiqqan holda bank kredit portfelining diversifikatsiyasi bankning ba'zi mijozlardan ko'rgan zararlarini boshqa mijozlardan ko'rgan daromad hisobidan qoplash imkoniyatini beradi.

Diversifikatsiyani uch xil yo'nalish bo'yicha olib borish mumkin:

1. Portfel.
2. Geografik
3. Kreditlarni to'lash muddatiga qarab o'tkaziladigan diversifikatsiya turlaridir.

Banklar kredit portfelini diversifikatsiya qilish bankning kreditlarini har xil sohadagi bir necha mijozlar o'rtasidagi taqsimlashni o'z ichiga oladi. Diversifikatsiya qilinmagan kredit portfeli doimo yuqori risk bilan bog'liq bo'ladi.

Bank kredit portfelini diversifikatsiya qilish yo'li bilan kredit portfelini boshqarish bankning strategik rejalashtirish jarayoni bilan uzluksiz bog'liqdir

Diversifikatsiyaning xususiyatlari shundaki:

- birinchidan, diversifikatsiya hamma vaqt riskni kamaytiradi.
- ikkinchidan, kredit bo'yicha foyda harakati qancha kam mos kelsa, riskni kamaytirish hisobiga diversifikatsiyadan shuncha ko'p naf ko'riladi.

Diversifikatsiyalangan portfel — risk jihatdan bir-biriga bog'liq bo'lmagan kichik kreditlar to'plamini o'zida mujassamlashtiradi.

Kredit portfeli yigirmadan ortiq kreditdan tashkil topgan bo'lsa,

bunday portfel yaxshi diversifikatsiya qilingan portfel deyiladi. Diversifikatsiya talab darajasida bo'lishi uchun quyidagi shartlar bajarilishi kerak:

- portfel ko'p sonli nisbatan mayda kreditlardan tashkil topishi;
- kreditlar risk jihatidan bir biriga bog'liq emas, ya'ni biron bir kredit bo'yicha to'lay olmaslik ehtimoli boshqa kredit bo'yicha to'lay olmaslik ehtimoli bilan bog'liq bo'lmasligi kerak.

Banklar uchun kredit portfelini diversifikatsiyalash oson, kreditni kam summada turli sohalarga, turli mintaqalarga ajratishga erishish lozim.

Kreditlarni ta'minlanganligi bo'yicha diversifikatsiya qilishda ta'minlash asos qilib olingan obyektning likvidlik darajasiga e'tibor berish zarur. Kredit ta'minlanganligi likvidlik darajasi qancha yuqori bo'lsa, kredit va u bo'yicha foizning ham o'z vaqtida qaytishi oson va tez bo'ladi.

Kreditlarni ta'minlanganligi bo'yicha diversifikatsiya qilish quyidagi belgilar bo'yicha o'tkaziladi:

- kreditning tovar moddiy boyliklar bilan ta'minlanganligi;
- qimmatli qog'ozlarni garovga olish yo'li bilan ta'minlanganligi;
- bank garantiyasi bilan ta'minlanganligi darajasi;
- boshqa huquqiy shaxslarning kafolati asosida ta'minlanganligi va boshqalar.

Tijorat banklari 2 xil foiz stavkasi bilan kreditlar beradi. Birinchisi-o'zgarmas foiz stavkasi, ikkinchisi esa suzib yuruvchi foiz stavkalari. Foiz stavkalarini o'rnatishda bank ichki va tashqi bozorda yuzaga kelgan o'rta foiz stavkalaridan mamlakatdagi inflyatsiya darajasi va bankning daromadlilikiga qaraydi.

Diversifikatsiyaning keyingi turi-bu geografik diversifikatsiyalash bo'lib, unda geografik mintaqani nazarda tutadi. Diversifikatsiyaning ushbu turi yirik banklarga xosdir.

Banklarning kredit portfelidagi kreditlarni yirik, o'rta, mayda kreditlarga bo'lish mumkin:

- mayda kreditlar, bittasining miqdori bankning o'z kapitalining 1G'300 qismini tashkil qiladi. Barcha ma'qullangan mayda kreditlarning tutgan salmog'i taxminan barcha aktivlarning 30-35%ini tashkil etishi kerak.

-o'rt'a kreditlar — bittasining miqdori o'z kapitalining 1/100 qismini tashkil etadi;

-yirik kreditlar, bitta qarz oluvchiga berilgan kredit summasi o'z kapitalidan 20 barobar oshiq miqdorda bo'lishi kerak. Barcha ma'qullangan kreditlar salmog'i hamma aktivlarining 30%idan oshmasligi kerak;

Mulkchilik shakllariga ko'ra bankning kredit portfelini, davlat korxonalariga, nodavlat korxonalariga, xorijiy kapital qatnashuvchisiga berilgan kreditlarga ajratiladi. Diversifikatsiyaning barcha usullari kredit riskidan himoyalani sh usuli bo'lib xizmat qiladi.

3.3. Kreditga layoqatlilikni aniqlash riskini kamaytirishdagi o'rni

Kredit mexanizmi xo'jalik mexanizmining tarkibiy qismi bo'lib, o'z ichiga kreditlash shartlarini, usullarini va kredit mexanizmi yordamida bank tizimining kredit siyosatiini amalga oshirishini oladi.

Bank risklarini kamaytirish va daromadini oshirishda kreditlash jarayonini to'g'ri tashkil etish, mijozning kreditga layoqatliligini aniqlash muhim ahamiyat kasb etadi. Mijozga berilgan kredit o'z vaqtida qaytib kelishini xohlaydigan bank avvalambor mijozning kredit zayavkasi va uning kredit tarixini mukammal o'rganib chiqish kerak. Bu jarayon bank riskining oldini olishning ilk bosqichi hisoblanadi. Kreditga layoqatlik ko'rsatkichi e'tibor beriladigan ko'rsatkichlardan hisoblanadi, chunki tijorat banklari o'z faoliyati natijasi uchun to'liq javobgar hisoblanadi. Kredit uchun foiz esa uning asosiy daromad manbai bo'ladi. Korxonaning kreditga layoqatliligini o'rganish tijorat bankiga kredit berish mumkinligini aniqlashga, uning miqdorini, foiz stavkasi darajasini belgilashga imkon beradi. Bundan tashqarii, kreditga layoqatliligini aniqlash ssudani o'z vaqtida qaytarish ehtimolini, eng asosiysi, bank riskini kamaytirishga imkon beradi.

Jahon amaliyotida mijozning kreditga layoqatliligini aniqlash uchun va kredit riskini pasaytirish uchun turli baholash tizimlaridan foydalaniladi.

AQShda qarz oluvchining kreditga layoqatliligini aniqlash uchun va o'z navbatida kredit riskini pasaytirish uchun 5-«S»Lar qoidasi

nomli usuldan foydalaniladi. Bu usulning asosida mijoz faoliyatini baholashning quyidagi mezonlari yotadi:

- Mijozning reputatsiyasi.
- To'lov qobiliyati.
- Kapital.
- Ssudaning ta'minlanganligi.
- Iqtisodiy konyunktura va uning istiqbollari.

Bu usul bo'yicha mijozning obro'si, mas'uliyat darajasi, qarzni to'lashga bo'lgan istagi va tayyorgarligi tekshiriladi. Qarzdorning + to'lov qobiliyatida uning moliyaviy imkoniyatlari, uning kreditni to'lash qobiliyati qarzdorning foyda va zararlari hamda kelajakda bo'lishi mumkin bo'lgan o'zgarishlar puxta tahlil qilish orqali aniqlanadi. Unda bank qarzni to'lash bo'yicha mijoz mablag'larining uch asosiy manbaini o'rganib chiqadi.

1. Joriy kassa tushumlari.

2. Aktivlarni sotish.

3. Moliyalashtirishning boshqa manbalari.

5 «S» qoidasida bank asosiy e'tiborini boshqa omillarga ham jumladan firmalarning aksioner kapitaliga, uning tuzilishiga aktiv va passivlarning boshqa moddalariga bo'lgan nisbatiga qarzni to'lamaslik holida garovni sotish darajasiga qaratadi.

Hozirgi kunda O'zbekiston Respublikasi xo'jalik subyektlarining kreditga layoqatlilikini hisoblashni tijorat banklari mustaqil ravishda olib boradi. Kreditga layoqatlilik asosan quyidagi koeffitsiyentlar orqali baholanadi:

- likvidlilik koeffitsiyenti;

- qoplash koeffitsiyenti;

- muxtorlik koeffitsiyenti.

Likvidlilik va qoplash koeffitsiyenti qarzlarni to'lash uchun o'z mulkini pulga aylantirish imkoniyati haqida dalolat beradi. Ikkala koeffitsiyent ham balansning aktiv va passivlari solishtirishi yo'li bilan aniqlanadi. Likvid mablag'lar o'zining pulga aylanish darajasiga qarab 3 guruhga bo'linadi.

Birinchi guruh: - pul mablag'lari, hisob-kitob raqami, valyuta raqami va kassadagi pul mablag'lari qoldig'i.

Ikkinchi guruh:- muddati 3 oygacha bo'lgan avans to'lovlar, byudjet bilan hisob –kitoblar, ishonchli debyutorlar bilan hisob – kitoblar, ko'rsatilgan xizmatlar bo'yicha h/k.

- xizmatchilar bilan hisoblashishlar.

Uchinchi guruh:

- kelgusi davr xarajatlari;
- ishlab chiqarish zahiralari;
- tugallanmagan ishlab chiqarish;
- tayyor mahsulot;
- tovarlar va boshqa zahiralalar.

Likvidlilik koeffitsiyenti K1 quyidagicha aniqlanadi:

$$K1 = 1 \text{ va } 2 \text{ likvidlik mablag'lari}$$

qisqa muddatli qarz majburiyatlari.

Qoplash koeffitsiyenti Kk

1,2 va 3 guruh likvidlik mablag'lari

$$Kk = \frac{\text{qisqa muddatli qarz majburiyatlari}}{\text{qisqa muddatli qarz majburiyatlari}}$$

Likvidlilik koeffitsiyenti qarz oluvchi o'z mablag'lari hisobidan qarzning qancha qismini to'lay olish qobiliyatini ko'rsatadi.

Qoplash koeffitsiyenti mijozning qisqa muddatli majburiyatlarini to'lash uchun barcha turdagi aylanma mablag'larining yetarli darajasini aniqlashga imkon beradi. Aylanma mablag'larning aylanish koeffitsiyenti Kay joriy aktivlarning aylanish tezligi va aktivlarga qo'yilgan mablag'larning pul mablag'lariga aylanish tezligini karakterlab, u ma'lum davr ichida aylanma mablag'lari necha marta aylanganligini ifodalaydi.

aylanma mablag' o'rtacha qoldig'i x 360

$$\text{Oay} = \frac{\text{aylanma mablag' o'rtacha qoldig'i} \times 360}{\text{Sotish hajmi}}$$

Sotish hajmi

Moliyaviy mustaqillik muxtorlik koeffitsiyenti Kann mijozning

o'z mablag'larini moliyalashtirish manbalari ichida tutgan salmog'ini ko'rsatadi va quyidagi formula orqali aniqlanadi.

$$K_{mu} = \frac{\text{O'z mablag'lari manbalari} \times 100\%}{\text{Balans summasi}}$$

Bank uchun Kay va Kann ko'rsatkichlari kredit shartnomasi tuzilayotganda risk darajasini aniqlash nuqtai nazaridan muhimdir.

Korxonalarining kreditga layoqatliligini risk darajasini aniqlash birinchi navbatda ularning kapitali, ularning taqsimlanishi, o'z kapitalining salmog'iga e'tibor berilishi kerak. Bu yerda ikki ko'rsatkichga ahamiyat berish maqsadga muvofiq bo'ladi. Bular korxonaga o'z kapitalining kvotasi va muxtorlik koeffitsiyenti, ya'ni:

a)

$$K_m = \frac{\text{o'z kapitali} \times 100}{\text{balans summasi}}$$

b) Korxonaning qarzdorlik darajasi:

$$\frac{\text{Jalb qilingan mablag' } \times 100}{\text{Balansdagi summasi}}$$

Bu koeffitsiyentlarni aniqlash investorlar va korxonani kreditlash uchun muhim, u korxonaga mulkini tashkil qilinishida korxonalar tomonidan qancha miqdorda mablag' qo'yganligini ko'rsatadi.

Keyingi guruh ko'rsatkichlari korxonaning likvidlilik daromadini aniqlab beruvchi ko'rsatkichlar bo'lib, qoplash koeffitsiyentlari deyiladi.

$$K_a = \frac{\text{1 gr.likvid mablag'lardan 2 gr likvid mablag'}}{\text{qisqa muddatli majburiyatlar}}$$

$K_k = \text{barcha likvid mablag'}$
qisqa muddatli majburiyatlar

Xo'jalik subyektlarining faoliyatini baholashda faqat likvidlilik ko'rsatkichiga e'tibor berish yetarli bo'lmaydi, bunga qo'shimcha ravishda ko'rsatkich kredit riskini kamaytirish uchun kapitalning rentabelligini aniqlash lozim va u quyidagicha aniqlanadi.

O'z kapitalining samaradorligi

= $\frac{\text{yillik foyda} \times 100}{\text{O'z kapitali miqdori}}$

=

O'z kapitali miqdori

Ishlab chiqarish mahsulotidan foyda

= $\frac{\text{Foyda} \times 100}{\text{Asosiy fondlar va boshqa asosiy aktivlar}}$

=

Asosiy fondlar va boshqa asosiy aktivlar

Jahon amaliyotida pul oqimini tahlil qilishning turli xil usullaridan foydalaniladi. Pul oqimini hisoblashda korxonaning joriy faoliyati bilan bog'liq pul tushumi va chiqish korxonaning moliyaviy holati bilan bog'liq pul oqimi alohida hisoblanadi.

Korxonaning moliyalashtirish koeffitsiyenti:

$K = \frac{\text{o'z kapitali} \times 100}{\text{Jalb qilingan kapital}}$

=

Jalb qilingan kapital.

Agar moliyalashtirish koeffitsiyenti 1 dan kichik bo'lsa, korxonaning to'lovga layoqatliligini, katta risk bilan bog'liqligini, kredit berish juda xavfli ekanligini ta'kidlash mumkin.

Korxonaga mablag'larining qancha miqdori asosiy ishlab chiqarish fondlariga, qancha miqdori qimmatli qog'ozlarga sarflanganligini aniqlash kerak. Kapital qo'yilmalar kvotasi quyidagicha aniqlanadi.

(asosiy vositalar + moliyaviy qo'yilmalar (=k) x 100%

$Kq = \frac{\text{Asosiy vositalar} + \text{moliyaviy qo'yilmalar} \times 100\%}{\text{Mulkning umumiy summasi}}$

Mulkning umumiy summasi

Keyin korxonaga aktivlari va passivlari o'rtasidagi nisbatni aniqlash lozim. Xo'jalik subyektlarini kreditlashda asosiy vositalarga qo'yilgan

mablag'larni o'z kapitali hisobidan qoplay olish darajasini o'rganish lozim.

Uzoq muddatga asosiy vositalar va moliyaviy qo'yilmalarga investitsiya qilingan mablag'larni qoplay olish darajasi quyidagicha aniqlanadi.

$$\text{Kik} = \frac{\text{o'z kapitali (mablag'lari)} \times 100}{\text{Ishlab chiqarishga uzoq muddatga qo'yilgan real investisiya}}$$

Bu ko'rsatkichning 1% bo'lishi maqsadga muvofiq bo'lib, korxonaning asosiy vositalarga qo'yilgan mablag'larni o'z kapitali va jalb qilingan kapitalning uzoq muddatli investitsiyalarga nisbati bo'lib, bu ko'rsatkich 100% va undan ortiq bo'lishi lozim. Demak kreditga layoqatliligini aniqlash kredit riskini boshqarishda muhim rol o'ynaydi.

3.4. Bank xavfsizligini ta'minlash— riskni pasaytirish omili

Bozor iqtisodiyoti sharoitida banklar faoliyatining tijoratlashuvi, ularning faoliyati O'zbekiston Respublikasi Markaziy bank to'g'risidagi, banklar va bank faoliyati to'g'risidagi qonun va boshqa yo'riqnomalar asosida shakllanadi. O'zbekiston Respublikasi bank ishini xalqaro banklar amaliyoti tamoyillariga yaqinlashuvchi va mavjud kapitalning asosiy banklarga to'planishini inobatga oladigan bo'lsak, banklar faoliyatining huquqiy tomonlarini va bank tizimining xavfsizligini ta'minlash bugungi kunning asosiy masalasi hisoblanadi.

Bank oxirgi kreditor sifatida o'z faoliyati uchun javobgar ekanligini bank xavfsizligini ta'minlash asosida riskni kamaytirishga imkon yaratadi. Bank xavfsizligini ta'minlashdan asosiy maqsad bank mulki, uning xizmatchilari faoliyatiga ta'sir ko'rsatuvchi ichki va tashqi xavflarning oldini olish, qonunbuzarlik va boshqa salbiy hollarga yo'l qo'ymaslikka erishishdan iborat.

Bankning bozor munosabatining subyekti sifatidagi huquq va manfaatlari, uning xizmatchilari huquqlarini himoya qilish, bankda va uning atrofidagi ahvol to'g'risida ma'lumotlar yig'ish va uni tahlil qilish, baholash, mijozlar va raqobatchilarni o'rganish, bank faoliyati

va uning xizmatchilari uchun xavfli bo'lgan holatlar oldini olish, ular haqida ogohlantirish va boshqalar. Banklar faoliyatida turli kutilayotgan holatlarining yuzaga kelishi, ular moliyaviy ahvolidning salbiylashuviga olib kelishi mumkin. Shu jihatdan tijorat banklarini e'tiborga olish lozim bo'lgan bank ishining xalqaro standartlarini bayon qilamiz.

Bular quyidagilardan iborat:

Banklar foydali va ishonchli ishlashi shart.

Bank faoliyatining strategiyasi va asosiy ishlarini rejalashtirish-buning asosida tez almashinib turuvchi moliyaviy holatlarda bankning barqaror ish faoliyatini ta'minlash lozim.

Bank faoliyatining asosiy bo'limlari; bankning kredit portfeli, bankning asosiy risklari yuzaga kelishini o'rganish, bankning aktiv va passivlari investitsiya siyosatini to'g'ri amalga oshirishni taqozo qiladi.

Jinoiy javobgarlik, bank aktivlaridan noqonuniy foydalanganligi ko'rsatiladigan xizmatlari uchun bank bilan aloqador shaxslar bilan biror faoliyat olib borganligi yoki noto'g'ri ma'lumotlar berganligi uchun javobgarlik. Bu holatlar to'g'ri yo'lga qo'yilsa, bank qonunlari talablariga javob bersa, bankning barqaror ishlarini ta'minlash mumkin.

Banklarning vazifalari va faoliyat funksiyalariga asoslangan holda bankning ishonchligi ikkita bosh mezonga:

-oldindan o'ylangan moliya kredit siyosati;

-xavfsizlik tizimini ta'sirchanligiga tayanadi.

Yuqoridagi usullarni qo'llash va bank tomonidan taxminiy zararlar darajasiga qarab zahira va sug'urta fondlarini shakllantirish zaruriyati butun bank bo'yicha risklarni baholashni talab qiladi va bu ko'rsatkich risk koeffitsiyenti asosida topiladi.

$$K_r (\text{risk koeffitsiyenti}) = \frac{\text{Maksimal zararlar}}{\text{O'z mablag'lariga}}$$

$$\text{KumR} = (R_1 + R_2 + R_3 + \dots + P_n) E.$$

Bu yerda:

Q -bank bo'yicha yo'l qo'yilishini mumkin bo'lgan risk darajasi.

R -shu bankning barcha operatsiyalari bo'yicha ko'rilishi mumkin bo'lgan zararlar.

S- bankning o'z mablag'lari.

E-bank tashqi risklarining me'yoriy koeffitsiyenti.

Bank risklarini baholashning usullari o'zaro umumiy asos bilan birlashtirilgan va ular ehtimollik nazariyasiga asoslanadi.

Banklarning xavfsizligini ta'minlashda asosiy tamoyillar quyidagilarni ko'zda tutadi:

1. Xodimlar va mijozlar hayotiga tajovuz, himoya qilish.

2. Iqtisodiy xavfsizlik.

3. Informatсион xavfsizlik.

4. Moddiy boyliklarni himoyalash.

Qisqacha xulosalar

Demak, bank risklarini boshqarish usullari, ularning strategiyasi, kredit portfelini diversifikatsiyalash risklarni boshqarish usuli sifatida qo'llanishi, va kreditga layoqatlilikni aniqlash bank xavfsizligini ta'minlashning asosiy garovi hisoblandi. Kredit portfelini diversifikatsiyalashning 3 usuli bank faoliyatida ijobiy natija beradi. Diversifikatsiya qilingan kredit portfeli doimo yuqori risk bilan bog'liq bo'ladi.

Nazorat va muhokama uchun savollar:

1. Bank risklarini boshqarish tizimi deb nimaga aytiladi?

2. Tarmoq riskini aniqlashning maqsadi nimada?

3. Bank risklari strategiyasini ishlab chiqishda qanday risklar asos hisoblanadi?

4. Risklarni boshqarishning asosiy usullarini aytib bering.

5. Bank risklarini kamaytirish qanday amalga oshiriladi.

6. Bank risklarini boshqarishni takomillashtirish muammolari (1506)¹

7. Risklarni diversifikatsiyalash nima?

8. Ta'sir vaqti bo'yicha risklar qanday risklarga aytiladi?

¹ TDIU va MDH mamlakatlari iqtisodiy mutaxassisliklari bo'yicha bakalavriat bitiruv-malakaviy ishlari, magistrlik, nomzodlik va doktorlik dissertatsiyalari uchun savolnoma.

9. Bankning ichki risklarini aytib bering.
10. Bankning tashqi risklarini aytib bering.

Asosiy adabiyotlar

1. Абдуллаева Ш.З. Банк рисклари ва кредитлаш. -Т.: Молия, 2003.
2. Дон Патинкин. Деньги, процент и цены. -М.: Экономика, 2004.
3. Миляков Н.В. Финансы. Учебник. - М.: ИНФРА-М, 2004.
4. Свиридов О.Ю. Финансы, денежное обращение, кредит. Экспресс справочник для студ. вузов. - Ростов н/Д. изд. Центр Март, 2004.
5. www.tech.avtobank.ru
6. www.dengiforum.com
7. www.finansmag.ru
8. <http://www.bankofengland.co.uk/markets/forex/index.htm>
9. <http://www.bankofengland.co.uk/markets/money/index.htm>

IV BOB

BANK RISKLARI KLASSIFIKATSIYASI

4.1. Bank risklarni iqtisodiy klassifikatsiyalash va uning zaruriyati

Bank risklari iqtisodiy klassifikatsiyasi quyidagi elementlardan shakllangan:

- tijorat bankining turi;
- bank risklarining ta'sir doirasi va kelib chiqishi;
- bank mijozlarining tarkibi;
- risklarni hisoblash metodi;
- bank risklari miqdori;
- bank risklarini boshqarish;
- bank risklarini boshqarish usullari.

Hozirgi zamonda uch turli bank tizimi mavjuddir – ixtisoslashgan banklar, tarmoq banklari, universal banklar. Demak risk miqdori bo'yicha ixtisoslashgan banklar risk miqdordan boshqa banklarga nisbatan ko'proq monanddir. Misol: innovatsion banklar yangi texnologiya asosida ish yuritayotgan korxonalarni kreditlashtirish bilan shug'ullangan banklarda riskni boshqarish qo'shimcha metodlarni talab etadi. Masalan: davlat tomonidan kafolatlarni olish, garovga qo'yish va boshqalar.

Tarmoq tijorat bankining ish faoliyatida tarmoqda o'rtacha risklar miqdorini inobatga olmoq kerak.

Universal xarakterga ega bo'lgan banklar faoliyatida hamma turdagi risklarni inobatga olish maqsadga muvofiqdir.

Ko'rib o'tilgan variantlarda risklarning miqdoriy darajasi ko'proq tarmoq banklariga tegishlidir. Tarmoq banklari tarmoqqa bog'liqdir.

Risklar miqdoran kam universal banklarga tegishlidir. Buning sababi universal banklar bir operatsiya turidan zarar ko'rsa, boshqa turdagi operatsiyalardan olingan foyda bilan qoplanishi mumkin.

Bankning risklari ikkiga bo'linadi:

- Ichki risklar.
- Tashqi risklar.

Ichki risklar bank faoliyatidan kelib chiqib ikki turdan iboratdir.

Asosiy faoliyatdan kelib chiqadigan risklar, yordamchi faoliyatdan kelib chiqadigan risklar.

Asosiy faoliyatdan kelib chiqadigan risklarga quyidagilar:

- kredit berishdan kelib chiqadigan risklar;
- foiz risklari;
- valyuta risklari;
- bozor risklari- qimmatli qog'ozlar bilan risklar;
- naqd pulsiz hisob-kitob risklari.

Yordamchi faoliyatdan kelib chiqadigan risklar:

- depozitlar muddatdan oldin talab qilinsa;
- yangi turdagi operatsiyalardan kelib chiqadigan risklar;
- bank qallobligidan kelib chiqadigan risklar.

Tashqi risklar:

- siyosiy o'zgarishlar bilan risklar;
- iqtisodiy o'zgarishlarga bogliq risklar;
- harbiy harakat (urush) boshlanishi risklari;
- natsionalizatsiya;
- xususiyashtirish;
- qarz kompensatsiyasi;
- import litsenziyasini bekor qilish;
- yer qimirlashi, toshqin, yong'in va boshqalar.

Tijorat banklarining mijozlari tarkibi bank risklarini hisoblash metodikasini aniqlab beradi. O'rta va mayda kredit oluvchi bozor iqtisodiyoti spetsifikasidan kelib chiqadigan risklarga monanddir.

Yirik va katta miqdordagi kreditlarni bir mijozga berilishi ham tijorat banklari inqirozga uchrashiga sabab bo'lgan. Shunday noxush voqelikdan himoyalaniş usuli — katta miqdordagi kredit berishni chegaralash usulidir.

Bank riskini hisoblash usuliga qarab bank riski umumiy ya'ni kompleks riski va xususiyya bo'linadi.

Kompleks risklarni hisoblaganda uni baholash va prognozlashtirish asosida risklarning miqdori bankning daromadiga nisbatan aniqlanadi va iqtisodiy normativlarga asosan belgilanadi.

Xususiy risklarni baholash esa riskni baholash shkalasi asosida olib boriladi.

	Risklar shkalasi
1. Davlatning qimmatbaho qog'ozlari bilan bog'liq bo'lgan operatsiyalar	0
2. Banklararo qisqa muddatli depozitlar	1
3. Korrespondent schetlardagi qoldiqlar	1
4. Qolgan operatsiyalar	2

Ushbu risklar shkalasiga asoslanib Markaziy Bank tomonidan hisoblab chiqilgan tartibga soluvchi koeffitsiyentlar qo'llaniladi va ular quyidagilardir:

I guruh	Risklar %
– kassa va unga tenglashtirilgan mablag'lar	0,5 %
– kors chetdagi pul qoldiqlari	0,0 %
– Markaziy Bankdagi schet, rezervlar (sch. – 824)	0,0 %
II guruh	
– hukumat tomonidan chiqarilgan qimmatbaho qog'ozlar	10 %
– hukumat tomonidan kafolat berilgan ssudalar	15 %
– mahalliy hukumat tomonidan chiqarilgan	15 %
– davlat kapital. qo'yilmalarini moliyalashtirish	20 %
– binolar va boshqa asosiy foizlar	25 %
– boshqa banklarda beriladigan kreditlar	25 %
III guruh	
– qisqa muddatli kredit	30 %
– faktoring operatsiyalari	50 %
IV guruh	
– o'zoq muddatli kredit	50 %
– lizing operatsiyalari	60 %
V guruh	
– aksioner. jamiyat. qimmatbaho qog'oz. bank. tomonidan sotib olingan	70 %
– bank. tomonidan boshqa	80 %
VI guruh	
– muddati o'tgan kreditlar	100 %

Demak I guruhda risklarga chalinmagan aktivlar, II guruhda minimum riskka, xatarga chalingan aktivlar III-VI guruhda esa riskka yuqori yoki baland bo'lgan aktivlardan iboratdir.

Marketing izlanishlari tarixi shundan dalolat beradiki, ishlab chiqaruvchilar, shu jumladan banklar riskini minimumlashtirish katta miqdorda foyda olishga olib keladi.

Risklar va kutilayotgan foyda nisbati ba'zan obyektiv va subyektiv omillar ta'sirida bo'ladi. Risklarni miqdoran pasaytirishning qulay usuli sug'urtalash usuli hisoblanadi.

Hozirgi zamonda risklar miqdorini aniqlashda ehtimollar nazariyasi va matematik statistika usullaridan keng ko'lamda foydalaniladi.

Vaqt bo'yicha risklar uch turga bo'linadi.

1. Retrospektiv risklar.

2. Joriy risklar.

3. Kelajakdagi risklar.

Bank operatsiyasining hamma turi risklarga monandir.

Hozirgi kunda tijorat banklarining risklari tahlilida quyidagilarga e'tibor berishimiz shart:

1) Iqtisodiyotning o'tish davridagi inqiroz holati, ishlab chiqarishning pasayishi.

2) Bank tizimining bozor iqtisodiyoti talabiga javob bermasligi.

3) Inflyatsiya darajasi va uning o'sib borish dinamikasi.

Mana bu vaziyat bank risklari va uning banklar faoliyatiga ta'sirini o'zgartirishi mumkin.

Risklar nazariyasining asta-sekin rivojlanishi risklarni tahlil qilish metodikasi va metodologiyasi ham rivojlanib borishiga sabab bo'ladi. Hozirgi kunda risklarni tahlil etish quyidagi bosqichlarda mavjuddir:

I bosqich. Tijorat bankning turi va ko'rinishi.

II bosqich. Bank risklarining tarmoqlarga ta'siri.

III bosqich. Risklarni hisoblash metodikasi va undagi kamchiliklar tahlili, absolyut va nisbat ko'rsatkichlari tahlili.

IV bosqich. Tahlil etilayotgan konkret risklarni boshqarish mavjudligi.

V boshqich. Tahlil asosida ishlab chiqilgan chora-tadbirlarni effektivligiga baho berish.

Bank operatsiyalarining xarakteriga bog'liq bo'lgan risklar.

Bank operatsiyalarining xarakteriga qarab risklar spetsifik xarakterga ega bo'lib bank balansining tarkibida bo'lib o'tadigan operatsiyalarga va balansdan tashqarida bo'lib o'tadigan operatsiyalarga bo'linadi. Balans doirasida va balansdan tashqaridagi operatsiyalar quyidagi gruppalariga bo'linadi.

Passiv operatsiyalar risklari. Bizga ma'lumki tijorat banklari passiv operatsiyalar asosida o'zining resurslarini boshqaradi. Tijorat bankining passiv operatsiyalariga quyidagilar kiradi:

- bank foydasidan ustav kapitalini shakllantirish va ko'paytirishga ajratmalar:

- yuridik shaxslardan kredit olish miqdorini ko'paytirish;
- depozit operatsiyalarni bajarish.

Birinchi gruppadagi ko'rib o'tilgan passiv operatsiyalar bank kapitalini shakllantiradi.

Ikkinchi gruppadagi passiv operatsiyalar bank faoliyatida mo'ljallanmagan kreditlar berishda foydalaniladi va tijorat bank likvidligini boshqarishga ishlatiladi.

Depozit operatsiyalar yordamida bank tomonidan yuridik va jismoniy shaxslarning resurslari quyidagi usullar yordamida jalb etiladi:

1. Talab etilguncha saqlanadigan depozitlar.
2. Muddatli depozitlar.

Tijorat banklari depozitlarni jalb qilish jarayonida aktiv va passiv depozit operatsiyalar orasidagi optimal nisbatni saqlashlari lozim.

4.2. Bankning aktiv operatsiyalari bo'yicha risklar

Aktiv operatsiyalar riski.

Foiz riski yoki aktiv operatsiyalar bo'yicha riski bilan o'z faoliyatida doimiy ravishda duch keladi. Foiz riskini boshqarish bank aktivlarini boshqarish (kreditlar va investitsiyalar) va passivlar (jalb qilingan mablag'lari)ga bo'linadi.

Bank aktivlarini boshqarish bank balansini likvidligi, mijozlarning

qimmatbaho qog'ozlari va bank kreditini olish shartlarini o'z ichiga oladi.

Foiz risklarini boshqarishni bir nechta konsepsiyalari mavjud bo'lib, ular:

1. Bank marjasining miqdori qancha yuqori bo'lsa foiz xatarining foizi shuncha past bo'ladi.

2. "Spred" konsepsiyasi o'rtacha tortilgan stavkalarining o'rtasidagi farqni tahlili va bank majburiyatnomalari bo'yicha to'langan o'rtacha stavkalari o'rtasidagi farqi bo'yicha.

3. O'rtadagi "farq" kontsepsiyasi bank balansining aktiv va passivning nolikvidlili, bank foizining qat'iy belgilangan yoki o'zgaruvchan foiz stavkasi ma'lum bir muddat bilan aniqlanadi.

Foiz risklarining miqdoriga quyidagilar ta'sir ko'rsatadi:

aktiv portfelidagi o'zgarishlar, kreditlar va investitsiyalar o'rtasidagi nisbatining o'zgarishi.

passivlar strukturasi o'zgarishlar, bankning o'z mablag'lari bilan jalb qilingan mablag'lari o'rtasidagi nisbatining o'zgarishi. foiz stavkasining dinamikasi.

Foiz risklarini boshqarish usullari

№	Vaziyat	Tavsiya
1	Foiz stavkalarni o'sishi kutilsa.	jalb qilingan mablag'lar muddatini uzaytirish. Qat'iy belgilangan foiz stavkasi bilan berilgan kredit. Qisqartirish investitsiya muddat. Qasqartirish, uzoq muddatli zayom olish. Invest. Ma'lum qismini sotish. Kredit liniyalarini qisqartirish
2.	Prots. stavkalari o'sib boradi maksimal darajaga ko'tarilishi kutilmoqda	jalb qilingan mablag'lar muddatini qasqartirish investitsiya muddat. Uzaytirish, qat'iy belgilangan foiz stavkasi kreditlarni ko'paytirish. Qimmatli qog'ozlar investitsiyasini ko'paytirish.
3.	Yuqori bo'lgan % stavkalarini pasayishi kutilmoqda.	jalb qilingan mablag'lar muddatini qasqartirish. Investitsiya portfelini ko'paytirish va muddatli oshirish yangi kredit liniyalarni o'sishi.

4.	% stavkalari pasaymoqda va minimumga yaqinlashmoqda	Qarzga olingan mablag'lar muddatini uzaytirish. Investitsiya muddatlarini qisqartirish. Erkin o'zgaruvchi % stavkali kreditlar miqdorini ko'paytirish. Qimmat baho qog'ozlarga investitsiyalarni kamaytirish
----	---	--

Moliyaviy risklar quyidagicha aniqlanadi: jalb qilingan mablag'lar miqdorga nisbatan qancha ko'p bo'lsa, risklar miqdoran oshib boradi. Shu bilan birga jalb qilingan mablag'larini moliyalashtirish qimmat baho qog'ozlarni chop etish va joylashtirishga nisbatan qulay va arzondir.

Qabul qilingan normativlarga ko'ra qarz oluvchilarga o'zlarining mablag'lari va jalb etilgan mablag'lar orasidagi nisbati, ya'ni qarzдорlik koeffitsiyenti K3 02-03 p orasida bo'ladi.

Bunday risklar leveradj risklari bilan o'zaro bog'liqdir, bu bog'liqlikni miqdori qimmatbaho qog'ozlarga yo'naltirilgan mablag' bilan qat'iy belgilangan daromad miqdoriga va qat'iy belgilanmagan daromad miqdoriga va shu bilan bankning asosiy va oborot kapitalining umumiy miqdoriga bog'liqdir va quyidagi formula bilan aniqlanadi.

$$ROE = ROA \times FM$$

ROA- bankning umumiy mablag'larini ishlatish samarasi;

ROT-aksioner kapitalini ishlatish koeffitsiyenti;

EM-bank mablag'lari koeffitsiyenti.

Likvidlilik riski deb, bank moliyaviy aktivlarining naqd pulga ko'rsatgichiga aytiladi.

Ko'zga ko'ringan va butun dunyoga mashhur ishlab chiqarish korxonalari va yirik banklarining qimmatbaho qog'ozlari yirik fond birjalarda joylashtirilgan bo'lib, bunday xavf-xatarga kamroq duch keladilar.

Lekin kichik firmalar, yangi tashkil topgan korxonalar bunday xavf-xatarga monandirlar.

Bundan tashqari sistemali risklar ham mavjud. Bunday xavf-xatarning paydo bo'lishi sababi aksiyalar bahosini o'zgarishi va uning

daromadlilik, obligatsiyalardan keladigan daromad stavkasi hamda dividendlar miqdorini o'zgarishi bozor iqtisodi sharoitida narx-navo o'zgarishi bilan bog'liqdir. Bu risklar o'zi bilan bir qancha risklarni birlashtiradi – bular foiz stavkasi o'zgarishi xavf-xatari, umumbozor baholarini o'zgarishi va inflyatsiya xavf-xataridir.

Sistemasiz risklar tarmoq va moliyaviy xavf risklardan iboratdir. Sistemali va sistemasiz risklarni umumiy investitsiya riski deb tushunamiz.

Kredit risklari yoki qarzning qaytib kelmaslik xavf-xatari tijorat banki va uning mijozlariga ham tegishlidir. Kreditning qaytib kelmaslik riski quyidagi hollarda bo'lishi mumkin:

- sanoatda, ya'ni sanoat ishlab chiqarishi pasayishi, korxonalar ishlab chiqargan mahsulotga talabning kamayishi;
- fors major vaziyatlar, harbiy harakatlar, yoki tabiat xodisalari (zilzila, yong'in, suv toshish) va boshqalar.

Kredit risklari miqdoriga quyidagi omillarning ta'siri bo'ladi:

- bank kreditining ma'lum bir tarmoqda kontseptratsiyalashuvi;
- bank faoliyatining yangi tarmoqlarga bog'liqligi;
- bank siyosatiga tez-tez o'zgartirishlar kiritilishi;
- bank mijozlarining strukturasi;
- bank faoliyatiga yangi xizmatlar tatbiq etishi;
- kafolatga olingan mulkni likvidlilik darajasi.

Kredit oluvchilarni kreditlash xavf-xatari berilayotgan kreditning turiga bog'liqdir. Muddat bo'yicha kreditlar quyidagilarga bo'linadi:

- qisqa muddatli;
- o'rta muddatli;
- uzoq muddatli.

Ta'minlanganlik darajasi bilan ta'minlangan va ta'minlanmagan kreditlarga bo'linadi. Kreditorlarning spetsifikasi bilan beshga bo'linadi: 1.) bank krediti; 2.) davlat krediti; 3.) firmaga tegishli yoki tijorat krediti; 4.) sug'urta kompaniyalar krediti; 5.) korsorsional asosda berilgan kreditlar.

Debitorlar turlariga ko'ra quyidagilarga bo'linadi: qishloq xo'jaligi,

sanoat, kommunal xo'jaliklar tarmog'i bo'yicha.

Kreditlardan foydalanish yo'nalishi bo'yicha iste'mol kreditga, oborot fondlarni to'ldirishga, vaqtincha moliyaviy qiyinchiliklarni yo'qotish uchun, investitsiya uchun, qimmatbaho qog'ozlar uchun, import va eksport uchun kreditlarga bo'linadi.

Kreditning miqdori bo'yicha, mayda, o'rta va katta miqdordagi kreditlarga bo'linadi.

Kredit risklarini pasaytirishning asosiy usuli bu kredit oluvchining to'lov qobiliyatini aniqlashni tahlil qilishdir.

1. S1-factoringning tahlili. Ushbu faktorni tahlil qilishdan maqsad shu korxonada ishlab chiqarilgan mahsulot bilan iste'molchilarning talabini qondirish darajasi.

Talab va taklifning bir-biriga mos kelishi.

Ishlab chiqaruvchining iste'molchilarni qiziqtirishi.

2. S2- factoringning tahlili. Bu faktorlar tahlili ishlab chiqaruvchining moddiy manfaatdorligi qondirilishi bilan aniqlanadi.

Bu tahlil quyidagi yo'nalishda amalga oshiriladi:

ishlab chiqaruvchining xarajatlari bo'yicha;

ishlab chiqaruvchining oldingi olingan kreditlari bo'yicha hisob-kitob holatiga;

ishlab chiqaruvchining reytingi bo'yicha;

xizmat ko'rsatuvchi bankning kafolat berish holatini aniqlash bilan;

Garovga qo'yilgan mulk har doim bank nazoratida bo'lishi kerak. Uning bozor bahosi bilan olingan kreditning nisbati ustidan nazorati.

Kafolatning ikki xil turi mavjuddir.

1.) qat'iy belgilangan; 2.) o'zgaruvchan.

Qat'iy belgilangan garovga quyidagilar kiradi: ipoteka, debitor qarzlari, aksiyalarning bahosi, obligatsiyalar va boshqa qimmatbaho qog'ozlar.

O'zgaruvchan garovga esa tovar material boyliklari, tayyor mahsulot.

Qisqacha xulosalar

Shunday qilib, bank risklarini iqtisodiy klassifikatsiyalash va uning zaruriyati, banklar faoliyatida kutilayotgan foydani nisbati ba'zan obyektiv va subyektiv omillar ta'sirida bo'ladi. Shunday ekan, risklar miqdorini pasaytirishning eng qulay usuli – sug'urtalash usuli hisoblandi va uni amalga oshirishda risklarni iqtisodiy klassifikatsiyalashning zaruriyati shundan kelib chiqadi. Banklarning aktiv operatsiyalar tarkibida kredit operatsiyalari asosiy o'rinni egallab, kredit risklariga miqdoran ta'sir etuvchi omillarni aniqlash bank kredit siyosatini belgilashda muhim ahamiyat kasb etadi.

Nazorat va muhokama uchun savollar:

1. Bank risklarini iqtisodiy klassifikatsiyalashning elementlarini aytib bering.
2. Universal banklarning risklarini aytib bering.
3. Tarmoq banklari risklarini sanab bering.
4. Ta'sir vaqti bo'yicha risklar deb qanday risklarga aytiladi?
5. Bankning ichki risklarini aytib bering.
6. Bankning tashqi risklarini aytib bering.
7. Banklarning ichki risklarini izohlab bering.
8. Banklarning tashqi risklarini izohlab bering.
9. Xususiy risklarni baholash shkalasi maqsadini aytib bering.
10. Tijorat banki likvidligini boshqarish tahlili. (1539)²

Asosiy adabiyotlar

1. Абдуллаева Ш.З. Банк рисклари ва кредитлаш. -Т.: Молия, 2003.
2. Патинкин Дон. Деньги, процент и цены. –М.: Экономика, 2004.
3. Малахова Н.Г. Деньги, кредит, банки: конспект лекций. – М.: Приор издат., 2004.
4. Миляков Н.В. Финансы. Учебник. – М.: ИНФРА-М, 2004.

² TDIU va MDH mamlakatlari iqtisodiy mutaxassisliklari bo'yicha bakalavriat bitiruv-malakaviy ishlari, magistrlik, nomzodlik va doktorlik dissertatsiyalari uchun savolnoma.

5. Свиридов О.Ю. Финансы, денежное обращение, кредит. Экспресс справочник для студ. ВУЗов. – Ростов н/Д. изд. Центр март, 2004.

6. <http://www.bankofengland.co.uk/markets/forex/index.htm>

7. <http://www.bankofengland.co.uk/markets/money/index.htm>

V BOB

KREDIT RISKLARI VA ULARNI SUG'URTALASH

5.1. Kredit risk tushunchasi

Risk tushunchasi ham, uning amalda bo'lishi ham yangilik emas. Uning safdoshi qat'iyatsizlik, voqea yuz berishi yoki yuz bermasligini yuz foiz aniqlik bilan oldindan ayta bilish imkoniyati yo'qligidir. Turmushda risklar borligiga iqror ekanmiz, ularni kamaytirishga, ularga duch kelmaslikka harakat qilamiz. Ayni vaqtda osonroq yo'l bilan borish imkoniyatiga ham egamiz. Shunday yo'lni tanlash uchun har bir tavakkal ishning hajmi va qudratini, xilini aniq bilishimiz zarurdir.

Kredit riski yoki qarzni qaytarmaslik xavfi kreditorning o'z vaqtida qaytarilishiga va kredit shartlarini bajara olishiga ishonchsizligidan kelib chiqadi. Kredit riski bank faoliyatida uchraydigan risklarning eng yirigidir. Bu holat quyidagilar ta'sirida vujudga kelishi mumkin:

- tadbirkorlikda, iqtisodiy yoki siyosiy muhitda kutilmagan o'zgarishlar yuz berishi natijasida qarzdorning pul tushumini kerakli darajada ta'minlay olmasligi;

- kreditga qo'yilgan garovning kelajakdagi qiymati va sifatiga bo'lgan ishonchsizlik (narx o'zgarishi, qo'yilgan mulkning xaridorliligi);

- qarz oluvchining tadbirkorlik dunyosida obro'siz bo'lib qolishi.

Yuqorida qayd etilgan holatlar banklarni risklar bilan boshqarish va ularni rejalashtirish uchun doimiy ishlar olib borishga majbur etadi.

Kredit risklari tarkibiga quyidagi risklarni kiritish mumkin:

- kreditni o'z vaqtida qaytarmaslik bilan bog'liq risk. Bu risk qarz oluvchining kredit shartnomasining shartlarini bajarmasligidir;

- likvidlilik riski (to'lovlarni muddatida o'tkazmaslik), bu risk kreditni va foizlarni muddatida qaytara olmaslik natijasida bank likvidlilik mablag'lar kamayishiga olib kelishi bilan bog'liq.

Kreditni ta'minlash bilan bog'liq risk, bu riskni alohida ko'rib bo'lmaydi, u kreditni qaytarmaslik bilan bog'liq bo'lgan risk bilan birgalikda o'rganiladi. Bu risk turi kredit uchun qo'yilgan garovni sotishdan tushgan mablag' ajratilgan kreditni qoplash uchun yetarli

emasligi bilan bog'liqdir, natijada bank o'z talabini to'la qondira olmaydi.

Qarz oluvchining ishbilarmonligi bilan bog'liq risklar. Bu risk korxonaning ish faoliyati bilan bog'liq (sotib olish, ishlab chiqarish va sotish), ammo boshqa risklardan farqli o'laroq bu riskka korxonah rahbariga bog'liq bo'lmagan faktorlar ta'sir ko'rsatadi, masalan tarmoqning rivojlanishi va kon'yunkturasi. Bu riskning hajmini investitsion dastur va ishlab chiqaradigan mahsulot turi va sifati belgilaydi.

Kapitalning tarkibiy qismi bilan bog'liq risklar. Bu risklar passivlarning tarkibiy qismi va ishbilarmonlik riski bilan bog'liq.

Bank kredit riskining darajasi quyidagi faktorlarga bog'liq:

- bank kredit faoliyatining ma'lum bir sohada markazlashuvi darajasi;

- o'ziga xos ma'lum qiyinchiliklarni boshidan kechirayotgan mijozlarga kredit va boshqa bank xizmatlarining qanchalik to'g'ri kelishi;

- kam o'rganilgan, yangi, noan'anaviy sohalarda bank faoliyatining markazlashuvi;

- kredit berish, qimmatli qog'ozlar portfelini shakllantirish bo'yicha bank siyosatiga xususiy va jiddiy o'zgarishlar kiritish;

- yangi va yaqinda jalb qilingan mijozlarning foizi;

- qisqa vaqt ichida amaliyotga juda ko'p xizmatlarning kirgizilishi (u vaqtda bankda salbiy talablar ko'payishi mumkin);

- bozorda sotilishi qiyin bo'lgan qimmatliklarni yoki qiymati tez tushadigan narsalarni garov sifatida qabul qilib olish va boshqalar.

5.2. Kredit riskini boshqarish muammolari

Kredit risklarini baholashin besh asosiy o'lchovi mavjud:

Obro'yi. Mazkur jarayon shaxsiy muomala, ham ish bo'yicha tajribasidan iborat bo'lishi kerak (kreditor, mahsulot yetishtirib beruvchilar va mijozlarni tekshirish);

Imkoniyatlar. Qarz oluvchi o'zining barcha operatsiyalari bo'yicha (o'zining butun faoliyati davomida qarz oluvchining olgan pullari) yoki aniq loyiha bo'yicha mablag' olish qobiliyati va pul vositalarini boshqarish qobiliyati (bu avvalgi loyihalardan ma'lum bo'lishi kerak);

Kapital. Qarz oluvchining kapital bazasi va kredit so'ralgan loyiha uchun o'zining mablag'larini sarflashga doir qat'iyligi. Qarz oluvchi loyiha xavfi mas'uliyatini kredit beruvchi bank bilan birga o'z zimmasiga olishi, o'zining hissadorlik kapitalini qabul qilinishi mumkin bo'lgan qismini taqdim etib, o'ziga tegishli bo'lgan majburiyatlarni zimmasiga olishi kerak;

Shart-sharoitlar. Mahalliy, hududiy va umummilliy, iqtisodning joriy ahvoli va tavsifi, shuningdek qarz oluvchi xo'jaligining sohalari;

Garov. Kreditni garov yoki kafillik shaklida ishonchli ta'minlash boshqa tomondan kuchsizliklarni yo'qqa chiqarib qo'yadi. Yaxshi bir qoida bor: faqat garov va kafillik asosida hech vaqt kredit bermang.

Quyidagi faktorlarni inobatga olish zarur:

Garov sifati – asbob-uskuna eskirib qolganmi yoki buzilganmi, xaridorligi, bozorda sotilishi mumkinligi, garov sifatida inflyatsiyadan himoya qilinganmi?

Majburiyatlar bajarilmaganda garov yengillik bilan qonuniy tarzda undirilishi mumkinmi?

Garovning bozor narxi va kredit miqdorining o'zaro mumkin bo'lgan nisbati va uning tez-tez qayta ko'rib chiqilishi lozimligi?

Kredit risklarining darajasiga baho berishning muhim usullaridan biri reyting tizimidir. Banklar o'z kreditlarini tekshirishda aktivlar monitoringida uni keng qo'llaydilar. Bu sistemadan foydalanish xavf tug'ilishi paytida kreditdan olinadigan daromadni aniqlashga yordam beradi.

Banklar odatda kredit sifati bo'yicha o'zlarining xususiy reyting sistemalarini ishlab chiqadilar. Ayrimlari oddiy sxemalardan foydalanadilar, boshqalari murakkab va bo'linib ketgan, hamma narsani o'z ichiga oladigan sxemalarni ishga soladilar.

Shunday bo'lsa ham maqsad doim bir bo'lishi kerak: kredit berishda ham, uning bahosini belgilashda ham bankning kredit bo'limi uchun qaror qabul qilish jarayonini yengillashtirish. Odatda bu narsa risk toifalarini raqamlar yoki harflar bilan atash, ularni klassifikatsiya qilish yo'li bilan amalga oshiriladi.

Reyting doim qator faktorlarga asoslanishi va hamma vaqt quyidagilarni o'z ichiga olishini qayd qilish muhimdir:

- kredit maqsadi;
- kredit miqdori va yo'qotishlar ehtimolining umumiy miqdori;
- qarz oluvchi ishlaydigan soha;
- qarz oluvchining moliyaviy ahvoli va avval olgan kreditlari.

Yuqorida ko'rsatib o'tilgan ko'rsatkichlarning batafsil tahlili o'quv qo'llanmaning keyingi qismlarida ko'rib chiqiladi.

Kredit risklarini kamaytirishda tijorat banklarining kredit siyosatida tutgan o'rni.

Tijorat banklari eng avvalo har bir kredit talabi bilan murojaat qilgan mijozlar bilan ishlash uchun o'zining kredit siyosatiga ega bo'lishi kerak. Bankning kredit siyosati avvalo bank-bank tomonidan sifatli kreditlar berishga hamda daromad olishga qaratilgan bo'lib kredit inspektorlari va bank boshliqlari uchun kredit berishda qaror qabul qilish vaqtida asosiy e'tiborni qaysi sohalarga va yo'nalishlarga qaratishlari kerakligi haqidagi hamda bankning kredit portfeli strukturasi tashkil etish haqidagi tavsiyanomadir. Bankning kredit siyosati bir vaqtning o'zida rasmiy nazorat tashkilotlari tomonidan tijorat banklarning kredit berish jarayonlarida yetarli ehtiyotkorlikka amal qilishlari bo'yicha belgilangan cheklolarni ham o'z ichiga oladi.

Bankning kredit siyosatini tashkil etuvchi elementlarni quyidagicha ko'rib chiqish mumkin:

- maqsad hamda undan kelib chiqqan holda kredit portfelini tashkil qilish. Bu kredit turlari, berilish muddatlari, hajmlari va sifati kabilardan iboratdir;

- har bir kredit inspektori hamda kredit qo'mitasi tomonidan kredit berish bo'yicha qaror qabul qilishda ularga yuklatilgan vakolatlar chegaralari;

- kreditlarni boshqarish doirasida vakolatlarni va axborotlarni berish bo'yicha majburiyatlar;

- kredit talabnomalarini tekshirish, baholash hamda qaror qabul qilish amaliyoti va tartibi;

- har bir kredit talabnomasiga nisbatan qo'shimcha talab etiladigan zaruriy hujjatlar va kredit yig'ma jildida saqlanishi zarur bo'lgan hujjatlar. Bular: moliyaviy hujjatlar, kafolat xatlari va garov

shartnomalari kabilar.

Kredit berish qarori qabul qilinishi jarayonida har bir bank xizmatchisiga huquq va javobgarliklari bo'yicha detallashtirilgan ko'rsatmalar (kim hujjatlar saqlanishiga javobgar, kim moliyaviy tahlilga javobgar va h.k.) beriladi. Kredit berish bo'yicha mijozlarni qabul qilish, baholash hamda kredit talabini amalga oshirish bo'yicha asosiy qoidalar.

Foiz stavkalari, komission to'lovlarning o'rnatilishi berilgan kreditlarni undirilish shartlari bo'yicha bankning siyosatlari hamda amaliy ko'rsatmalari:

- barcha kreditlar qo'llaniladigan sifat standartlari ko'rsatkichlari;
- beriladigan kreditlarning jami aktivlarga nisbatan maksimal hajmi;

- bankning asosiy xizmat ko'rsatayotgan regionlari;

Muammoli kreditlar bilan bog'liq holatlarni aniqlash, tahlil qilish va ularni bartaraf etish usullari narxi.

Yuqorida aytib o'tilgan bankning kredit siyosati birinchi navbatda beriladigan kreditlardan bo'lishi mumkin bo'lgan yo'qotishlar riskini kamaytirishga qaratilgandir.

Tijorat banklarida kredit siyosatining mavjud bo'lishi bir vaqtning o'zida bir necha muammolar yechimiga yordam beradi. Masalan, kredit jarayonlari bilan bog'liq risklarni nazorat qilish, foydalilikni ta'minlash va nazorat tashkilotlari talablariga to'la javob bergan holda faoliyatni amalga oshirish.

Belgilangan kredit siyosatiga asoslangan holda tijorat banklari kredit berish jarayoni bo'yicha risklarni kamaytirish va o'rganish maqsadida turli xil etaplarda tahlillar o'tkazishlari mumkin. Kredit riskining bir qismi o'z navbatida kredit berish qarori qabul qilingunga qadar tahlil o'tkaziladigan har etapda bo'lishi mumkin bo'lgan risklardan ham iboratdir. Bunday risklar, xodimlar bilan bog'liq risklar, mijozni yetarli darajada o'rganish riski kabilardir. Shu sababli kredit qarorlarini qabul qilishgacha bo'lgan davrni etaplarga bo'lgan holda tahlil qilishimiz kerak bo'ladi. Bu o'rganish davri kredit summasi hajmi hamda amalga oshirilishi kerak bo'lgan maqsadlardan kelib chiqqan holda turli xil bo'lishi mumkin. Masalan, bir haftadan

bir yilgacha bo'lishi mumkin. Chunki oddiy iste'mol krediti bilan loyihalarni amalga oshirish uchun talab etiladigan kreditlar tahlilini birlashtirib bo'lmaydi, bu vaqtda tahlillar murakkabligi jihatidan ham ajralib turadi. Har bir tahlil etaplari risk nuqtai nazaridan chuqur tahlil qilinishi kerak bo'ladi.

Kredit talabini bildirgan mijozni o'rganish etaplarini quyidagicha tashkil qilish mumkin:

Mijoz bilan suhbat – mijoz bankga kredit olish talabi bilan kelgan vaqtda kredit inspektori oldida ikki muhim masala o'z yechimini kutadi. Suhbat vaqtida kredit inspektori mijozga uning amalga oshirmoqchi bo'lgan maqsadi bo'yicha kreditlarning qaysi turidan foydalanish bo'yicha maslahat berish orqali birinchidan bo'lishi mumkin bo'lgan yaxshi mijozni aniqlay olishi kerak. Ikkinchidan esa asossiz bo'lgan kredit talabini o'z vaqtida to'xtatishi mumkin.

Mijoz haqida axborot yig'ish – bu eng avvalo mijozning haqiqatda bor yoki yo'qligi haqida axborot yig'ish bilan boshlanadi. Buning uchun albatta mijoz korxonasi tashrif buyurish bilan bir qatorda davlat tomonidan olib boriladigan qayd yozuvlari ham tekshirilishi lozim. Mijozning yuridik statusi aniqlanishi kerak. U o'z statusi bo'yicha kredit olish huquqiga egami yoki yo'qmi.

5.3. Kredit risklarini hisoblash usullari

Moliyaviy tahlil. Kredit operatsiyalarining riskini kamaytirishning eng asosiy usullaridan biri mijoz hisobotlari asosida uning moliyaviy holatini to'g'ri va yetarli darajada tahlil qilishdir. Bunda biz eng avvalo mijozdan qaysi hujjatlarni talab qilish mumkinligini va ularda ko'rsatilgan raqamlarning to'g'riligini tasdiqlanganligiga e'tibor berishimiz kerak. Hozirgi kunda korxonalar moliyaviy holatiga berilayotgan xulosalar o'z navbatida bank uchun bu ishda katta yordam bermoqda. Bank mijozdan bugungi kunda talab qiladigan hisobotlar quyidagilardir:

- korxonalar balansi;
- moliyaviy natijalar to'g'risida hisobot (foyda va zararlar).

Bank mutaxassisi eng avvalo korxonalar moliyaviy holati to'g'risida umumiy fikrga ega bo'lishi uchun balans moddalarida ko'rsatilgan

barcha raqamlarni nisbiy hamda mutlaq nuqtai nazardan o'zgarish dinamikasini tahlil qilishi kerak. Jahon banklari tajribasida moliyaviy tahlil uchun banklar 3-5 yillik hamda kredit talabi yil ichida qo'yilgan bo'lsa oxirgi kvartal hisobotlari asosida olib borish tavsiya etiladi.

Kredit risklarini kamaytirishda garov, kafolat va kafillikning ahamiyati.

Banklar kredit riskini kamaytirish maqsadida ko'pincha quyidagilardan foydalanadi:

- garov (ta'minotlar);
- kafolat;
- kafillik.

Ta'minotlar- bank garov sifatida qabul qilishi, bo'lishi mumkin va kerak vaqti realizatsiya qilish uchun huquqga ega bo'lishi mumkin bo'lgan moddiy aktivlar. Bank tomonidan qabul qilingan ta'minotlar har turli bo'lishi mumkin. Ular qo'zg'almas mulkdan tortib to tarixiy eksponatlargacha bo'lishi mumkin. Lekin bu moddiy aktivlardan qaysi birini garov sifatida qabul qilish mumkin degan savolga javob berishi uchun bu ta'minotlar 3 ta prinsipial talabga javob berishi kerak. Tez sotilishi uchun o'z bozoriga ega bo'lishi kerak.

Saqlanuvchi bo'lishi kerak. Ya'ni saqlanish davrida o'zining xususiyatlarini yo'qotmasligi kerak.

Boshqa garovdan xoli bo'lishi kerak.

Garovga olinayotgan har qanday ta'minot yuqorida yozib o'tilgan 3ta talabga javob berishini aniqlash kerak bo'ladi. Agar biz ta'minotning boshqa garovdan ozod ekanligini aniqlashda qiyinchiliklar uchratmasak ham ta'minotni saqlanuvchanligi bo'yicha ba'zan eksport xulosalarini olishga to'g'ri keladi. Bu esa o'z navbatida ortiq xarajat talab qilishi mumkin. Bu talablarning ichida eng qiyin aniqlanadigani hamda eng muhimi bu ta'minotning likvidligidir. Hozirgi vaqtda garovga olinayotgan moddiy aktivlar balans qiymati bo'yicha qabul qilinmoqda, lekin bozor iqtisodiyoti sharoitida balans qiymati bilan olish yetarlimi, degan savol paydo bo'ladi. Shu bilan bir qatorda garovning bozor bahosini aniqlash sharti paydo bo'lgan

holda bu narxni aniqlash bo'yicha maxsus metodikalarga ega bo'lishi kerak yoki bu ishni amalga oshirib beruvchi maxsus eksport xizmatidan foydalanishga to'g'ri keladi. Agar bunda eksportlar mavjud bo'lsa. Masalan garov sifatida qo'yilayotgan ko'chmas mulkni baholash o'z navbatida ko'pgina faktorlarga bog'liq: garov joylashgan joy infratuzilmasi, garovning holati, garovni ishlatish maqsadlar.

Hozirgi sharoitda garov sifatida davlat qimmatbaho qog'ozlarni olishi mumkin. Yozib o'tilganlarga xulosa qilgan holda shuni aytish mumkinki berilayotgan kreditlar eng avvalo garovga olingan mulkning haqiqiy bozorda sotilishi mumkin bo'lgan bahosiga nisbatan hisoblanishi kerak. Shu bilan bir qatorda garov bo'yicha belgilangan mamlakat qonunlari mukammal bilishi garov bilan ishlashda eng muhim omillardan biridir. Kafolat – 3chi shaxs tomonidan, agar qarzdor belgilangan muddatda qarz hamda foizlarni to'lamagan taqdirda bu qarz bo'yicha to'lovni hech qanday shartsiz to'lab berish haqidagi yozma majburiyat.

O'z – o'zidan ko'rinib turibdiki, 3chi shaxs tomonidan to'lov bo'yicha majburiyatni o'z zimmasiga olishlik o'z navbatida bankning mijozini moliyaviy hamda boshqa tomonlama tekshirishni yengillashtiradi va to'lovga qobiliyatlik bo'yicha tahlil kafolat bergan 3chi shaxsga ko'chadi va bu ish kafolat bergan bank tomonidan amalga oshiriladi. Bu narsa kredit talabi bilan murojaat qilgan mijoz umuman tekshirilmaydi, degan gap emas albatta. Chunki 3chi shaxsdan talab etilgan narsa faqat kreditni qaytarilish muddati yetarli ozod mablag'larga ega bo'lishlikdir. Kafolat berish hamda uni qabul qilish jarayonlari ham o'z navbatida har turli risklarga ega. Kafolatni banklar bilan bir qatorda boshqa tijorat tashkilotlari va fondlar berishi mumkin.

Lekin har qanday kafolat berilgani uchun javobgarlik to'g'ridan to'g'ri kafolatchi banki zimmasiga tushadi. Kafolat asosida kredit berish jarayonidan kafolatning qonun ko'rsatkichlari asosida belgilangan tartibda to'ldirilishiga e'tibor berish muhim ahamiyat kasb etadi. Kafolat xatida albatta kafolat beruvchi tashkilot rahbari va bosh muhosibi imzolari bilan bir qatorda, belgilangan majburiyat buzilgan hollarda qarzni to'lash bo'yicha majburiyat bank zimmasiga o'tishi

to'g'risidagi yozuv bilan bank rahbari va bosh muhosib imzosi bo'lishi shart. Xatarli vaziyat nimalardan iborat bo'ladi.

Kafolatchi banki bu xat bo'yicha tegishli balansdan tashqari yozuvlarni amalga oshirganmi? Kafolat summasiga depozit olinganmi, yo'qmi? Kafolat xatida ko'rsatilgan summa kredit va uning foiz to'lovlariga yetarlimi, yo'qmi? Kafolat bergan tashkilotning kafolat amal qilgan davrda soliq to'lovlari bo'yicha muammolari paydo bo'lmasligining to'g'ri tahlili. Kredit risklarini kamaytirishda to'g'ri tahlil asosida qabul qilingan garov va kafolatning ahamiyati juda kata. Chunki qaytarilmagan mablag'ning o'rmini faqat shu narsalar to'ldirishi mumkin.

Jahon amaliyotida banklar kreditlash operatsiyalaridan oladigan daromad bank foydasining asosiy qismini hosil qiladi. Shu bilan birga kreditlarning asosiy risklari bankning inqirozga uchrashiga sabab bo'lishi mumkin.

Shuning uchun ham banklarning kreditlash faoliyatini to'g'ri tashkil etishi va mavjud risklarni minimallashtirish masalalaridan biri kredit risklari, ularning sifati va darajasini aniqlash va tahlil qilishdan iborat.

Kredit riski deb, qarz oluvchi tomonidan kredit shartnomasi shartlarining bajarilmasligi, ya'ni kredit summasining (qisman yoki to'liq) ko'rsatilgan muddatlarda to'lanmasligi tushuniladi. Shuning uchun kredit risklarini aniqlash va boshqarish bankning rivojlanishi va taraqqiy etish maqsadiga erishishi uchun ishlatiladigan usullarining ayrilmas qismidir.

Ma'lumki, bank amaliyotida foyda asosan berilgan kreditlar bo'yicha olinadigan foizlardan tashkil topadi.

Kredit riskini minimallashtirish maqsadida kreditor kredit berishdan oldin riskni aniqlashga harakat qiladi.

Riskni yuzaga kelishiga quyidagilar sabab bo'lishi mumkin:

a) turli xil makro va mikro iqtisodiy omillar, iqtisodiy qonunchilik va me'yorlarda o'zgarishlar;

b) qarz oluvchi faoliyatida bo'ladigan iqtisodiy va siyosiy muhitda o'zgarishlar;

v) kreditning ta'minlanganligi uchun olingan garovni qiymati va sifati bo'yicha ishonchning yo'qligi;

g) yuqori bilimga ega bo'lgan bank xodimlari yetishmasligi;

qarz oluvchi subyektning mahalliy yoki davlat miqyosida obro'sining tushib ketishi, bankning kreditlash jarayonini:

Kreditlash jarayonining 2,3,5 bosqichlarida kredit risklari va ular darajasini aniqlash mumkin.

Kredit riskining vujudga kelishi 2 asosiy parametr kredit beruvchi va qarz oluvchi o'z vazifalarini qay darajada bajarishiga bog'liq. Qarz oluvchi tomonidan tayyorlangan kredit paketini tahlil qilish va kredit berish bo'yicha loyiha tayyorlagan kreditlovchi bank uchun risk va uning turlarini aniqlab olish imkoniyatini beradi.

Bu bosqichda kredit beruvchi:

Qarz oluvchining iqtisodiy, moliyaviy ahvoli, uning ishchanlik, ma'naviy qiyofasi, ishlab chiqarish imkoniyatlari marketingi, moliyaviy boshqaruvi va boshqalari:

kreditga bo'lgan talabning qay darajada to'g'ri asoslanganligi va bu asos korxonaning chinakam iqtisodiy holatidan kelib chiqqanligi;

kreditning maqsadi bank manfaati uchun ham to'g'ri kelishi kabi savollarga javob olish.

Kreditlarni risk darajasi bo'yicha guruhlash kredit qo'yilmalarining qaysi(qancha) miqdori me'yoriy risk yoki yuqori risk zonasida ekanligini ko'rsatadi.

Kredit riskining darajasini aniqlashda risk koeffitsiyentidan foydalaniladi. Risk koeffitsiyenti tartibi.

1-jadval

Ko'rsatkichlar	Variantlar	
	Birinchi variant	Ikkinchi variant
1. O'z mablag'lari mln so'm.	10000	60000
2. Mumkin bo'lgan yo'qotishlarning maksimal summasi.mln.so'm.	6000	24.000
3. Risk koeffitsienti	0,6	0,4
Demak 2 variant bo'yicha kapital qo'yish riski birinchi variantga nisbatan 1,5 kam 06:04q15		
1.Asaka Toshkent shahri bo'lim hisobotidan olingan		

Risk tufayli yo'qotishlar hajmiga qarab risk zonasini aniqlash mumkin.

Risksiz zonada yo'qotishlar yo'q, uning o'lchami «O» ga teng, bu holda foyda darajasi yuqorida bo'ladi.

Risk zonasi quyidagichi ifodalanadi

Yutuqlar	Yo'qotishlar			
Salbiy yo'qotishlar yo'q	Bo'lishi mumkin bo'lgan risklar zonasi	Kritik risk zonasi	Halokatli risk zonasi	Maksimal risk (yo'qotishlar hajmi yuqori)
Risksiz zona foyda	Tushum mavjud	Yo'qotish xavfi bor	Aniq yo'qotishlar mavjud	Mulkni ham yo'qotish holati

2. Kritik risk zonasi yo'qotishlar bo'lish xavfi borligini ifodalaydi, olinadigan foydadan bir qismining biron jarayon uchun yo'naltirilganini va shu mablag'larning qaytib kelishida xavf borligini ifodalaydi.

Halokatli risk — aniq yo'qotishlar muqarrarligini va bankning foydasi, mulkiy zarar bilan yaqinlashishini ifodalaydi.

Qoplash koeffitsiyenti- (Kk) likvid mablag'lar summasining qisqa muddatli majburiyatlar summasi nisbatini ifodalaydi. Bu degan so'z qisqa muddatli majburiyatlarning har bir so'miga likvid mablag'lar har 2 so'mdan kam bo'lmagan qismi to'g'ri kelishi kerak.

O'zbekiston Respublikasida tijorat banklari faoliyatida bu ko'rsatkich quyidagicha belgilanadi.

Toifaga kiruvchilar- 2 va undan ortiq.

Toifaga kiruvchilar 1 2.

Toifaga kiruvchilar 0,5 1 qilib belgilangan.

Absolyut likvidlik koeffitsiyenti ko'rsatkichi eng mukammal ko'rinish ega likvidlik koeffitsiyentidir. (Kk) U yuqori va o'rta likvidli mablag'lar summasi bilan qisqa muddatli qarzdorlik o'rtasidagi nisbatni ifodalaydi.

Toifaga korxonalar uchun — 1,5 yuqori.

Toifaga korxonalar uchun- 1,0 — 1,5 ga.

Toifaga korxonalar uchun- 1,0 kam qilib belgilangan.

Qarzdorlik koeffitsiyenti — bu ko'rsatkich korxonalar aktiviga qo'yilgan o'z mablag'lariga qancha jalb qilingan mablag'lar to'g'ri kelishini ifodalaydi. Bu ko'rsatkichni guruhlab tahlil qilish mumkin:

Debitor qarzdorlik koef-ti $K_{dk} = \frac{\text{Debitor qarzdor summasi}}{\text{O'z kapitali summasi}}$

Kreditor qarzdor summasi $K(k.k) = \frac{\text{kreditor qarzdor summasi}}{\text{O'z kapitali summasi}}$

Jalb qilingan kapital Aylanish koeffitsiyenti $K_{jm} = \frac{\text{sotuvdan tushum} \times 100}{\text{o'z kapitali o'rtacha summ}}$

Bu koeffitsiyent har ishlab chiqaruvining tashqi qarzlarga qanchalik bog'liqligini tasvirlaydi.

Qisqacha xulosalar

Kredit riskining darajasini aniqlashdagi muhim ko'rsatkichlaridan biri bu korxonaning moliyaviy jihatdan mustaqilligini ifodalovchi koeffitsiyentdir. Muxtorlik koeffitsiyenti hissadorlarning, aksiya egalaring va kreditorlarining mafaatlarning va shu bilan birga moliyaviy mablag'lari tarkibini ifodalaydi. Bu ko'rsatkich orqali korxonaning moliyaviy ahvoriga baho berish mumkin.

Nazorat va muhokama uchun savollar:

1. Kredit riskini boshqarish deganda nimani tushunasiz?
2. Kreditlarning klassifikatsiyasi nimaga kerak?
3. Muammoli kreditning kriteriysi?
4. Kredit riskini baholash o'lchovlarini aytib bering.
5. Kredit risklarini vujudga keltiradigan omillarni aytib bering.
6. Kredit siyosatini qanday tushunasiz?
7. Moliyaviy tahlil nima uchun zarur?
8. Tijorat banklarining kredit risklarini boshqarish muammolari. (1469)³
9. Tijorat banklarining kredit portfelini boshqarish muammolari. (1537)⁴
10. Tijorat banki likvidligini boshqarish tahlili. (1539)⁵

³ TDIU va MDH mamlakatlari iqtisodiy mutaxassisliklari bo'yicha bakalavriat bitiruv-malakaviy ishlari, magistrlik, nomzodlik va doktorlik dissertatsiyalari uchun savolnoma.

⁴ TDIU va MDH mamlakatlari iqtisodiy mutaxassisliklari bo'yicha bakalavriat bitiruv-malakaviy ishlari, magistrlik, nomzodlik va doktorlik dissertatsiyalari uchun savolnoma.

⁵ TDIU va MDH mamlakatlari iqtisodiy mutaxassisliklari bo'yicha bakalavriat bitiruv-malakaviy ishlari, magistrlik, nomzodlik va doktorlik dissertatsiyalari uchun savolnoma.

Asosiy adabiyotlar

1. Абдуллаева Ш.З. Банк рисклари ва кредитлаш. -Т.: Молия, 2003.
2. Дон Патинкин. Деньги, процент и цены. —М.: Экономика, 2004.
3. Малахова Н.Г. Деньги, кредит, банки: конспект лекций. — М.: Приор издат., 2004.
4. Миляков Н.В. Финансы. Учебник. — М.: ИНФРА-М, 2004.
5. Свиридов О.Ю. Финансы, денежное обращение, кредит. Экспресс справочник для студ. вузов. — Ростов н/Д. изд. Центр Март, 2004.
6. <http://www.bankofengland.co.uk/markets/forex/index.htm>
7. <http://www.bankofengland.co.uk/markets/money/index.htm>

VI BOB

BANKLARNING KREDIT SIYOSATI VA RISKLAR

6.1. Banklarning kredit portfeli va uni tashkil qilish asoslari

Tijorat banklari faoliyatining barqarorligi va raqobatbardoshligi ularning resurslarini to'g'ri tashkil qilish, ulardan unumli foydalanishga bog'liq.

Banklar faoliyatida kredit operatsiyalari asosiy o'rinni egallashi uchun ularning kredit portfelini tashkil etishi muhim.

Banklarning kredit portfeli, uning holati to'g'risida fikr berishdan oldin dastlab kredit portfelining iqtisodiy mohiyatini tushunib olishimiz kerak.

Bank tomonidan beriladigan barcha kredit operatsiyalari ularning kredit portfelida o'z ifodasini topadi. Har bir bank kredit portfelining sifatli bo'lishiga erishish zarur.

Banklarning aktiv operatsiyalari deb banklarning o'z kapitali va jalb qilingan mablag'larini daromad olish maqsadida joylashtirish bilan bog'liq bo'lgan operatsiyalariga aytiladi.

Aktiv operatsiyalar 4 guruhga bo'linadi.

1. Xo'jalik subyektlarini kreditlash bilan bog'liq bo'lgan kredit operatsiyalari.

2. Banklarning investitsion operatsiyalari.

3. Mijozlarga kassa va hisob operatsiyalari.

4. Zarur infratuzilmani tashkil qilish bilan bog'liq boshqa aktiv operatsiyalar.

Banklarning kredit portfeli deb, kreditlarning sifati va tarkibi bo'yicha turkumlanishdir. Kredit portfelining sifat bo'yicha tavsifi kreditlarning qaytarilishi va kredit riski qisqartirilishining bank tomonidan ta'minlanishini baholashda qo'llaniladi.

Kreditlarning belgilangan muddatda qaytarilishi quyidagi sabablarga bog'liq:

- alohida olingan banklarda kredit berish jarayonining tashkil qilinish darajasi;

- ssudalar berilishi va qaytarilishi tartibiga amal qilinish darajasi;

- ssudalar va ayniqsa muddati uzaytirilgan va muddati o'tgan, ssudalarni hisobga olish jarayonini to'g'ri aks ettirilishi;

- ssudalarning to'g'ri tasniflanishi;
- ssudalar bo'yicha ehtimoliy yo'qotishlarga ajratilgan zahiralarning miqdori.

Kredit portfeli, uning mohiyatini ochib berishda quyidagi omillarni inobatga olish kerak.

- kreditlar bo'yicha risk darajasi;
- kreditdan berish obyektlari;
- kreditdan foydalanish muddati;
- kreditning hajmi va ta'minlanganligi;
- mijozning moliyaviy holati, mulk shakli va h.k.

Kredit portfeli faqat normal kreditlarni emas, balki muddati o'tgan kreditlarni ham o'z ichiga oladi.

Kredit risklari darajasi banklarning kredit portfelini ifodalovchi mezonlardan asosiysi hisoblanadi. Aynan shu ko'rsatkich darajasiga qarab kredit portfelini baholash va tahlil qilish imkoniyatini yaratadi.

Banklarning kredit portfelini tashkil qilishning asosiy maqsadi bankning kredit siyosati sohasidagi strategiyasini ishlab chiqish, kreditlarning sifatini tahlil qilish va uni yaxshilash choralarini ishlab chiqarish kerak.

Banklarning kredit portfelini tashkil qilishda:

- kredit risklari darajasini inobatga olgan holda ularning sifatini baholash mezonini tanlash;
- ular asosida kredit sifatini baholash usullari;
- kreditlarni turkumlash;
- har bir kredit guruhi bo'yicha risk foizi darajasini aniqlash;
- har bir kredit va bank bo'yicha kredit riskining absolyut summasini aniqlash;
- koeffitsiyentlar bo'yicha kredit portfelining sifatiga baho berish.

Kredit portfelini tashkil qilishda kreditning asosiy tamoyillari maqsadlilik, muddatlilik, ta'minlanganlik, to'lovga qobiliyatlilik va qaytarib berish tamoyillariga rioya qilgan holda olib boriladi. Kreditlash tamoyillarining buzilishi kredit portfeli sifatining tushib ketishiga olib keladi. Kredit portfelining sifat tahlili o'quv qo'llanmaning keyingi bo'limida tahlil qilinadi.

6.2. Kredit portfelining sifat tahlili risklarni pasaytirish omili sifatida

Kredit portfelini boshqarishda alohida olingan ssudalarning sifatini baholash mezonlarini ishlab chiqish asosiy o'rinni egallaydi. Jahon amaliyotida banklar tomonidan berilgan kreditlarning sifatini baholashning 10 xildan ortiq yo'nalishlari mavjud. Kreditning sifatini baholash kreditning maqsadi, uni to'lash usuli, mijozning kreditga layoqatlilik darajasi, uning qaysi tarmoqqa taalluqli ekanligi va mulk shakli, mijozning bank bilan munosabatining xarakteri, bankning mijoz to'g'risida to'liq axborotga ega ekanligi va uning yetariligi darajasi, ssudalarning ta'minlanganligi hajmi va boshqa mezonlar kiradi.

Rossiyada kreditlar sifatini baholash ko'rsatkichlari cheklangan bo'lib, hozirgi kunda Rossiya markaziy banki yo'riqnomasiga binoan bu sohada ikkita mezon qo'llaniladi. Bular ssudani qaytarishni ta'minlash darajasi va oldindan berilgan ssudalarni to'lashning haqiqiy holati hisoblanadi.

Bank aktivlarining sifatini aniqlashga ularning kredit portfelini o'rnatilgan me'yorlar asosida tavsiflab chiqish orqali erishilishi mumkin. O'zbekistonda 1996-yil iyulidan boshlab Markaziy bank tasdiqlagan ko'rsatmaga asosan tijorat banklari aktivlarini tavsiflash va ssudalar bo'yicha yo'qotishlar bo'yicha rezervlarni tashkil qilish amalga oshirilmoqda. O'zbekiston Respublikasining «Markaziy banki» to'g'risidagi va «banklar va bank faoliyati to'g'risida»gi qonunlariga asosan aktivlarni tavsiflash, muammoli yoki harakatsiz kreditlar bo'yicha rezervlarni tashkil qilish amalga oshirilmoqda.

Bu me'yoriy hujjatga asosan banklar tomonidan berilgan kreditlar bo'yicha qarzlarning sifati, mijozning kreditga layoqatlilik ko'rsatkichlari, uning moliyaviy holati, kredit riskining darajasi, kelajakda kreditni qaytib berish imkoniyati, kreditning ta'minlanganlik darajasini, kreditni to'lash muddatidan necha kun o'tganligi kabilarni inobatga olgan holda guruhlarga tasniflanadi. Kreditlarni tasniflashda asosiy maqsad qarz oluvchining to'lay olish qobiliyati hamda qarzning o'z vaqtida qaytarilishi uchun pul oqimining holatini baholashdan iborat.

Kreditlarni tasniflash qarz oluvchining faoliyatini quyidagi mezonlar orqali baholashdan boshlanishi kerak:

- mijozning to'lovlari tarixi;
- tarmoqning kelajagi va an'anaviy rivojlanish usullari;
- korxonaning umumiy holati;
- kreditlanadigan loyihasining holati va samaradorligi;
- korxonaning moliyaviy holati;
- korxonada boshqaruv va rahbarlik sifati;
- korxonaning rivojlanish rejasi, strategiyasi va boshqalar.

Banklarning kredit portfelini quyidagi yo'nalishlar bo'yicha tasniflash mumkin.

Undan tashqari manbalariga va qarz oluvchining mintaqaviy o'rni va manzili bo'yicha ham tijorat banklarining kredit portfelini tasniflash mumkin. Tasniflash asosan milliy valyutada amalga oshiriladi. Ba'zi hollarda qayta moliyalashtirish va o'z mablag'lari hisobidan beriladigan kreditlar qattiq valyutada ham amalga oshirilishi mumkin.

Tijorat banklari faoliyatida yuqorida keltirilgan risk turlarining barchasi uchrab turadi, lekin ularning faoliyatiga ko'prok ta'sir qiladigan risklar — kredit riski, likvidlilik riski va foiz stavkasi riski hisoblanadi. Tijorat banklari faoliyatining asosiy qismi kreditlar berish va shu asosda foyda olishga yo'naltirilgan bo'lganligi uchun ular faoliyatida bu risklarning salmog'i ham yuqori bo'ladi.

Tasniflangan kreditlarning har qaysi guruhga kirishi darajasi tez sotiladigan aktivlar va yuqori likvid mablag'larning mavjudligi bilan belgilanadi.

O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki boshqaruv tomonidan 1998-yil 9-noyabrda tasdiqlangan №242-sonli «Aktivlar sifatini tasniflash, mumkin bo'lgan yo'qotishlar bo'yicha tijorat banklari tomonidan rezervlar tashkil qilish va undan foydalanish qoidasiga asosan tijorat banklari tomonidan beriladigan kreditlar yuqorida keltirilgan mezonlar bo'yicha «yaxshi», «standart», «substandart», «shubhali», «umidsiz» yoki «ishonchsiz» kreditlarga tasniflanadi.

Kredit portfelini berilgan ssudalarning ta'minlanganlik darajasiga qarab quyidagi turlarga bo'lish mumkin.

Tijorat banki kredit portfelining sifat darajasi bank tomonidan beriladigan kreditning ta'minlanganligiga bog'liq. Bu ta'minlanganlikning bo'lishi berilgan kredit bo'yicha riskning yuqori yoki past bo'lishini belgilab beradi.

Agar berilgan kredit muammoli ta'minotga ega bo'lsa va ushbu ta'minotning qiymati qaytarilmagan qarz miqdoridan kam bo'lsa, bu holda ushbu kredit shubhali yoki ishonchsiz deb tavsiflanadi.

Shubhali yoki ishonchsiz deb tasniflangan muammoli kredit ta'minotga ega bo'lmasa, lekin ba'zi bir aniq omillar asosida yaqin kelajakda qisman qoplanish ehtimoli bo'lsa, u holda bunday ssuda yuqorida aytib o'tilgan qoplanish ehtimoli bo'lgan qiymatga teng bo'lgan to'lanmagan qarz miqdorida shubhali deb, qarzning qolgan qismi esa ishonchsiz deb tavsiflanadi.

Kredit portfelining sifat darajasi quyidagi bosqichlar bo'yicha tahlil qilinishi mumkin.

Tijorat banklarining kredit portfelining har tomonlama tahlil qilish ularning sifatini yaxshilash, yuzaga kelishi mumkin bo'lgan risklarning oldini olish va bankning kelgusi yildagi kredit siyosatini ishlab chiqishda juda muhim o'rin tutadi.

1-ta'minlanganlik darajasi

2-haqiqiy to'lash holati bo'yicha

3-har bir kreditning risk darajasi bo'yicha

4-kreditlarning turi quruhi bo'yicha

5-kredit portfelining umumiy riskini aniqlash

6-kredit portfelining sifati bo'yicha rezerv fondlar tashkil

↓

7-kredit portfelining holati bo'yicha bankning kelgusi kredit siyosatini ishlab chiqish

21-chizma. Tijorat banklarining kredit portfelini tahlil qilish bosqichlari

Bozor iqtisodiyoti keng rivojlangan mamlakatlarda tijorat banklarining kredit portfelini tashkil qilish va undan foydalanish jarayoniga katta e'tibor berilmoqda. Chunki kredit portfelini to'g'ri tashkil qilish bankning samarali faoliyatini amalga oshirishning, uning kredit investitsiya siyosatini olib borishining asosi hisoblanadi. Mavjud resurslarni sifatli va daromad keltiradigan qilib joylashtirish banklarning moliyaviy holatiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Tijorat banklarining kredit portfeli, ularning sifat darajasi, risk darajasi bo'yicha, tarmoqlar bo'yicha, kreditning manbalari, ta'minlanganligi, muddatlari va boshqalar bo'yicha tahlil qilish mumkin. Banklarning kredit operatsiyalari katta risk bilan bog'liq bo'lganligi tufayli biz Respublika banklarining kredit portfelini tahlil qilib, undagi ahvol, kredit operatsiyalar bilan bog'liq risklarga ta'sir qiluvchi omillarni aniqlamoqchimiz.

4-jadval

O'zbekiston Respublikasi tijorat banklari kredit portfelining sifat darajasi bo'yicha tasnifi

Ko'rsatkichlar	1/I	1/IV	1/VII	1/X
Tahlil qilingan tijorat banklari soni	29	30	33	33
Tijorat banklarining kredit qo'yilmalari				
Jami	100	100	100	100
Shu jumladan:				
Yaxshi kreditlar	9,8	94,8	95,1	95,4
Standart kreditlar	2,8	3,4	3,3	3,2
Substandart kredit	1,8	1,4	1,2	1,1
Shubhali kredit	0,4	0,2	0,2	0,2
Ishonchsiz kredit	0,2	0,2	0,2	0,1

Jadvaldan ko'rinib turibdiki tahlil, qilinayotgan davrda

O'zbekiston Respublikasida tijorat banklarining soni 2001-yildan buyon 4ta bankga ko'paygan. Ular tomonidan respublika xalq ho'jaligiga berilgan kreditlarning asosiy qismi sifat darajasi bo'yicha yaxshi kreditlar guruhiga kiradi va 2001-yilda ularning salmog'i o'rtacha 95% tashkil qiladi. 2 o'rinda turuvchi kreditlar- standart kreditlar bo'lib ular salmog'i 1/X 2004-yilda 3,2 % tashkil qiladi va bu kreditlar hajmi 1/I 2001-yildagi 2,8% nisbatan 0,4 punktga oshgan. Shunisi xususiyatliki Respublika banklari tomonidan berilgan kreditlar tarkibida shubhali ishonchsiz kreditlar ham mavjud bo'lib oxirgi davrda ularning salmog'i kamayib bormoqda. Respublika bo'yicha substandart kreditlar hajmi 1/X 2004 yilda 1/I 2001-yilga nisbatan 0,7 punktga, shubhali kreditlar 0,2, ishonchsiz kreditlar esa 0,1 punktga kamaygan.

Tijorat banklari faoliyatida xavfli bo'lgan kredit qo'yilmalar – muammoli kreditlar hisoblanadi⁶. Muammoli kreditlar odatda qarz oluvchining kreditni to'lashi uchun yetarli pul mablaglari bo'lmagan hollarda yuzaga keladi.

Ba'zi hollarda ular mijozning schyotidagi mablag'larning bo'la turib kreditni to'lashni xohlamaganda ham yuzaga kelishi mumkin. Pul mablag'larining yetishmovchiligining ichki va tashqi belgilari bo'lishi mumkin. Shuning uchun bank doimo mijozining faoliyatidan bohabor bo'lishni, o'zi uchun zarur axborotlarni yig'ib tahlil qilish kerak.

5-jadval

Kreditlarni sifati bo'yicha shakllantirilishi lozim bo'lgan zahiralarning meyori⁶

Kreditlarning sifati bo'yicha sinflari	Ehtimolli yo'qotishlar bo'yicha zahiralarning uchun ajratmalar normasi
Yaxshi	-
Standart	10%
Substandart	25%
Shubhali	50%
ishonchsiz	100%

⁶ Jadval tijorat banklari hisobot materiallari asosida hisoblangan.

Tijorat banklari tomonidan berilgan kreditlar sifatining pastligi, ularni to'lash bo'yicha muammolarni ko'pligi bank faoliyatiga salbiy ta'sir ko'rsatadi.

Qisqacha xulosalar

Banklar muammoli kreditlar bo'yicha ehtimolli yo'qotishlarga zahiralar ajratishlari, zahira fondlari yetariligi eng kamida 1 oyda bir marta ko'rib chiqilishi kerak. Substandart va shubhali kreditlar bo'yicha barcha ehtimolli yo'qotishlar ssudaning amal qilish muddati davomida zahira fondiga yaxshi va standart aktivlar uchun ehtimolli yo'qotishlar esa kelgusi 12 oy davomida zahira fondiga kiritilishi kerak bo'ladi.

Nazorat va muhokama uchun savollar:

1. Kreditlarning belgilangan muddatda qaytarilishining sabablarini izohlang?
2. Kredit portfeli mohiyatini ochishdagi omillarni ayting?
3. Kredit portfelini tashkil qilishda kreditning asosiy tamoyillarini aytib bering.
4. Kredit portfelini sifat tahlili nima uchun zarur?
5. Tijorat banklari kredit portfelining tahlil qilish usullari?
6. Kredit riski va undan himoyalaniş manbalari?
7. Standart aktivlar nima?
8. Bank risklarini kompleks tahlil qilish yo'llari?
9. Aktivlarning riskka tortilishi tasnifi?
10. Passiv operatsiyalar riski tahlili?

Asosiy adabiyotlar

1. Абдуллаева Ш.З. Банк рисклари ва кредитлаш. -Т.: Молия, 2003.
2. Дон Патинкин. Деньги, процент и цены. —М.: Экономика, 2004. Малахова Н.Г. Деньги, кредит, банки: конспект лекций. — М.: Приор издат., 2004.
3. Милияков Н.В. Финансы. Учебник. — М.: ИНФРА-М, 2004.
4. <http://www.bankofengland.co.uk/markets/forex/index.htm>
5. <http://www.bankofengland.co.uk/markets/money/index.htm>

VII BOB

BANK RISKLARINI KOMPLEKS TAHLIL QILISH

7.1. Banklarning aktiv operatsiyalari miqyosidagi risklar va ularning darajasi

Tijorat banklar faoliyatida uning aktivlari va ular bilan bog'liq aktiv operatsiyalarning risklilik darajasini aniqlash, bu jarayonni boshqarib borish muhim o'rin tutadi.

Tijorat banklari aktivlarining o'ziga xos belgilari mavjuddir:

1. Likvidlik darajasiga qarab.
2. Risk darajasiga qarab.
3. Daromad darajasiga qarab 3 guruhga bo'linadi.

Birinchi guruh-yuqori likvidli aktivlar:

a) kassadagi va yo'ldagi naqd pullar, qimmatbaho toshlar, moneta, cheklar va boshqalar.

b) korschyotdagi mablag' qoldiqlari;

v) «Nostro» va «Vostro» schyotlaridagi qoldiqlar;

g) majburiy rezervlar schyoti bo'yicha mablag'lar;

d) qimmatli qog'ozlar schyotdagi mablag'lar qoldig'i, xazina veksellari va boshqalar.

Ikkinchi guruh likvidli aktivlar:

a) berilgan kreditlar;

b) Investitsiyalar;

v) boshqa qimmatli qog'ozlar;

Uchinchi guruh nolikvid aktivlar:

a) muddati o'tgan ssudalar;

b) muddati o'tgan foizlar;

v) sud aralashuvi bilan o'zlashtirilishi ko'zda tutilgan ssudalar;

g) tugallanmagan ishlab chiqarish;

d) asosiy vositalar.

Risklilik darajasiga qarab aktivlar to'rt guruhga bo'linadi.

1 guruh-riskdan holi bo'lgan aktivlar. Bularga nakd pullar, Nostro, Vostro hisob varaq qoldiqlar MB qimmatli qog'ozlar va obligatsiyalar.

2-guruh (kichik) minimal riskli aktivlar Nostr, Vostro korschotytdagi olinishi lozim bo'lgan mablag'lar, yevro

obligatsiyalar, qisqa muddatli birinchi sinf ta'minlanganlikka ega bo'lgan kreditlar . Bu aktivlar bo'yicha risk darajasi 20 % ga teng.

3-guruh. Yuqori riskli aktivlar, boshqa banklarga berilgan kreditlar, boshqalar uchun bank bergan garov va kafolatlar bu aktivlar bo'yicha risk 50%ga teng.

4-guruh. Eng yuqori darajadagi riskli aktivlar:

qimmatli qog'ozlar sotish va sotib olish schyoti, sotib olingan veksellar, trost hujjatlar va akkreditivlar bo'yicha mijozlarning majburiyatlari, sud jarayonida bo'lgan kreditlar, akkreditivlar, forvard, bank va banklararo sotish va sotib olish.

Bu aktivlar bo'yicha risk darajasi 100%.

Daromad keltirishga qarab bank aktivlari daromad keltiruvchi va daromad keltirmaydigan aktivlarga bo'linadi.

- daromad keltiruvchi aktivlarga:

- barcha berilgan kreditlar;

- investitsiyalar o'ziniki;

- xazina veksellari;

- davlat obligatsiyalari;

- qimmatli qog'ozlar.

Daromad keltirmaydigan aktivlar:

- pul aktivlari guruhi;

- asosiy vositalar;

- kapital xarajatlar;

- barcha moddiy aktivlar;

- nomoddiy aktivlar.

Daromad keltirmaydigan aktivlarni shartli ravishda deb belgilaymiz va ularning darajasi umumiy aktivlarning hajmidan 3% oshmasligi lozim.

Agar bunday aktivlar miqdorda 2 va undan ortiq o'rnatilgan normadan ko'p bo'lsa, bank faoliyati juda muammoli, uning kredit siyosati juda zaif, deb baholanadi.

Tijorat banklarining faoliyatini tahlil qilish va aktivlar bahosini belgilashning asosi bo'lib uning balansi hisoblanadi. Balans asosida tijorat banklarining faoliyatini tahlil qilishda bir marta bo'ladigan xarajatlar yoki daromadlarni alohida hisobga olgan ma'quldir. Chunki

bu bir martalik bo'ladigan tushum yoki xarajat bank faoliyatining olib borilishi uning likvidligi ko'rsatmasligi mumkin.

Bular neytral xarajatlar va neytral daromadlar deyiladi.

- neytral xarajatlar;
- bir martalik to'lovlar (yongin, pul o'g'irlanish);
- bank biznesiga taalluqli bo'lmagan to'lovlar;
- o'tgan davrdagi foizlar bo'yicha xarajatlar.

Neytral daromadlar:

- bir martalik tushumlar;
- o'tgan davrdagi foizlar bo'yicha tushumlar;
- bank biznesiga taalluqli bo'lmagan tushumlar.

Banklarning asosiy daromad keltiruvchi operatsiyalari kredit operatsiyalari hisoblanadi. Shu sababli bank kredit operatsiyalari bo'yicha oladigan daromadi va u bo'yicha risk darajasini aniqlashi lozim.

Banklar kredit berishda o'z kapitaliga to'g'ri kelishi mumkin bo'lgan foiz stavkasini hisoblashi kerak. Chunki bank kapitaliga to'g'ri keluvchi foiz yoki foyda normasi bank likvidligini ta'minlashning asosi hisoblanadi.

Bank o'zi beradigan kreditning samaradorlik darajasini aniqlash uchun bankda amalga oshiriladigan har bir operatsiya bilan bog'liq xarajatlarni aniqlashi lozim. Bu esa har bir operatsiya uchun sarflanadigan vaqtni aniqlashni talab qiladi. Operatsiyani amalga oshirish uchun ketadigan vaqt aniq bo'lishi uchun bu jarayon 2-3 hafta, ba'zan 1 oy davomida yozib borilishi: har bir operatsiya vaqti, minutlari xronometrik yo'l bilan o'lchanishi kerak.

1. Bir bo'limning xarajati 320 ming so'm.
2. Bankning shu bo'limi xarajati 420 ming so'm.
3. Bo'limning ma'lum vaqtda 182 operatsiya amalga oshirgan.
4. Bir operatsiyaning qiymati 2,32 so'mga teng bo'ladi:
 $(422:182)=2,32$ so'm.

Faraz qilaylik tijorat banki to'rt xil faoliyat turini amalga oshiradigan bo'lsin.

To'rt xil faoliyat turini amalga oshirish sharoitida bir operatsiya qiymatini hisoblash tartibi.

Bank bergan krediti bo'yicha qancha samaradorlikka erishganlikni aniqlash uchun barcha aktiv, passiv operatsiyalar, xizmatlar va boshqa vositachilik operatsiyalari bo'yicha oladigan daromadlar hisoblab chiqiladi. Shundan so'ng bank faoliyatining rentabellik darajasi aniqlanadi.

Bu ko'rsatkichlar quyidagi sxematik hisob-kitoblarga asosan aniqlanadi.

Aksioner tijorat banki aktiv hajmi

Kredit turlari	Aktiv hajmi mln.so`m	Foiz evaziga tushgan tushum	Mijoz stavkasi %	Bozor stavkasi %	Foiz oshishidan tushgan tushum %	Operatsiya xarajatlari so`m	Risk bilan bog`liq haraj.	Qoplash summasi
Qisqa muddat kreditlar	70.000	4900	7	5.5	1050	500	380	170
O'zok muddat kredit	90.000	6750	7.5	6.5	900	400	210	290
Jami	160.000	11650	-	-	1950	900	590	460

1) tijorat banklari hisobotidan olingan
Shunday jadvalda bankning passivlari hajmini ko'ramiz.

Aksioner tijorat banki passivlari hajmi mln.so`m

	Passiv hajmi mln. so`m	Foiz to`lash bilan bog`liq haraj	Bozor stavkasi %	Bozor foiz stavkasi	Mini rezerv ajratma %	Foiz oshishi tushum	Xarajatlar	Qoplash summasi
Depozitlar	30.000	100	0,33	4,5	0,45	1116	280	836
Bank kapitali	50.000	2000	4,00	5.0	0,35	325	200	125
Jamg'armalar	60.000	1800	3,00	5,5	0,275	1335	775	560
Jami	140.000	3900	-	-	-	590	1255	1521

Aksioner tijorat bankining xizmat ko'rsatish sohasi hajmi

	Tushum	Ba'zi operatsiyalar bo'yicha harajatlar	Qoplash so'mmasi
Qimmatli qog'ozlar aylanishi	800	1500	700
To'lov oboroti	1200	500	700
Xalqaro valyuta operats.	700	400	300
Jami	2700	2400	300

Endi bankning barcha faoliyat turlari bo'yicha natijalarni jamlaymiz.

1. Aktiv operats. bo'yicha qoplash summasi 460 mln so'm.
2. Passiv operatsiya bo'yicha foyda 1521 mln. so'm
3. Vositachilik operatsiyalar bo'yicha 300 so'm
4. Akts. tij. bank. foydani umum. So'm. 2281 mln.

Bu ko'rsatkich ijobiy faoliyat natijasini ko'rsatadi, hali bank faoliyatining samaradorlik darajasini aniq ifoda qilmaydi.

Yuqorida keltirilgan tijorat banki bo'yicha qisqa muddatli kreditlarning barchasi 70.000mln so'm, uzoq muddatli kreditlardan aytaylik 50 % 90000q45000 to'lanishi kerak.

To'lanishi kerak bo'lgan kreditning umumiy hajmi 115000 mln so'mni tashkil qiladi.

O'z kapitalining minimal miqdoriga ega bo'lish 8%, ushbu me'yorga asosan tG'b ustav kapitali mln. 9200 so'mga teng bo'ladi.

Bankni rentabelligini aniqlaymiz

$(2281 (100\%G'115000(8\%)q24.79 \%$ tijorat bankning kapitaliga to'g'ri keladigan foyda 24.79 % teng.

Qisqacha xulosalar

Banklarning aktiv operatsiyalari bilan bog'liq risklarni tahlil qilishda asosiy o'rinni kredit operatsiyalari egallaydi va ular bilan bog'liq bo'lgan kredit risklarini tashkil qiladi.

Xulosa qilib aytganda, bank aktivlari bo'yicha risklilik darajasini aniqlash bank faoliyatini samarali tashkil qilishning asosi bo'lib

hisoblanadi. Aktivlarni qay tarzda joylashtirishning asoslarini ilmiy ishimizning keyingi bo‘limida ko‘rib chiqamiz.

Nazorat va muhokama uchun savollar:

1. Likvidlilik darajasiga qarab aktivlar necha guruhga bo‘linadi?
2. Daromadligiga qarab aktivlar necha guruhga bo‘linadi?
3. Risklilik darajasiga qarab aktivlar necha guruhga bo‘linadi
4. Daromad keltirmaydigan aktivlarni sanab bering.
5. Daromad keltiradigan aktivlarni sanab bering.
6. Tijorat banklarining kredit portfelini boshqarish tahlili (1537)⁷.
7. Risklilik darajasiga qarab aktivlar necha guruhga bo‘linadi?
8. 50 %lik risk darajasiga qarab aktivlar necha guruhga bo‘linadi?
9. 20% lilik risk darajasiga qarab aktivlar necha guruhga bo‘linadi?
10. Tijorat banklari kredit portfelining risk darajasini aniqlang?

Asosiy adabiyotlar

1. Абдуллаева Ш.З. Банк рисклари ва кредитлаш. -Т.: “Молия”, 2003.
2. Дон Патинкин. Деньги, процент и цены. –М.: Экономика, 2004.
3. Малахова Н.Г. Деньги, кредит, банки: конспект лекций. – М.: Приор издат., 2004.
4. Миляков Н.В. Финансы. Учебник. – М.: ИНФРА-М, 2004.
5. Свиридов О.Ю. Финансы, денежное обращение, кредит. Экспресс справочник для студ. вузов. – Ростов н/Д, изд. Центр Март, 2004.
6. <http://www.bankofengland.co.uk/markets/forex/index.htm>
7. <http://www.bankofengland.co.uk/markets/money/index.htm>

⁷ TDIU va MDH mamlakatlari iqtisodiy mutaxassisliklari bo‘yicha bakalavriat bitiruv-malakaviy ishlari, magistrlik, nomzodlik va doktorlik dissertatsiyalari uchun savolnoma.

VIII BOB

KREDIT RISKLARI, ULARNI BOSHQARISH VA BAHOLASH

8. 1. Kredit risklarini boshqarish muammolari

Bank faoliyatida vujudga keladigan kredit risklarining turlari va shakllari kredit risklarini boshqarishda bankning o'z siyosatini ishlab chiqishga majbur qiladi. Kredit jarayonida bank tomonidan qarz oluvchi faoliyatining nafaqat ijobiy, balki salbiy tomonlarini ham e'tiborga olish zarur. Chunki qarz oluvchi yaxshi rivojlanib, qarzini o'z vaqtida qaytarsa, bank o'zining mablag'larini va foizlarini oladi xolos, agar qarz oluvchining ishi yurishmay qolsa, bank ham o'z mablag'laridan ajralib qoladi.

Banklar mijozning inqirozga uchrashini o'z vaqtida sezishi va baho berishi zarur, chunki bu banklarga o'z vaqtida kredit hajmini qisqartirish va kerakli choralarni qabul qilishga yordam beradi.

Bozor iqtisodiyotiga o'tish davrida bank va moliya institutlari xo'jalik subyektlarining yuqori darajada kredit risklariga moyil ekanligini nazarda tutib, bu risklardan himoya uslublarini ishlab chiqishi, kredit risklarini boshqarish tizimini rejali asosda takomillashtirishi lozim.

Kredit risklarini tahlil qilish va baholash. Bank axborot manbalaridan kredit risklarini va ular o'rtasidagi bog'liqliklarni o'rganib chiqishi hamda ularni nazorat qilinadigan va boshqariladigan risklarga ajratishi kerak.

Risk miqdorini aniqlash. Riskning miqdoriy ko'rsatkichini aniqlash ehtimoliy yo'qotishlar miqdorini aniqlashga va aktiv boshqarish instrumentlari vositasida risk darajasini shakllantirishga imkoniyat yaratadi.

Kredit risklarini boshqarish. Boshqariladigan risklar va ularning miqdori aniqlanganidan keyin, kredit risklarini boshqarish metodologiyasi va strategiyasi ishlab chiqilishi zarur. Kredit risklarini boshqarish kredit risklari vujudga kelishining oldini olishga qaratilgani kabi, kredit risklarining bank likvidligi va rentabelligiga salbiy ta'siriga yo'l qo'ymasligiga yo'naltirilgan bo'lishi mumkin.

Kredit risklarini samarali boshqarish ustidan nazorat. Risklarni

boshqarish bo'yicha tadbirlar natijalari nazorat ostida bo'lishi lozim. Ushbu nazorat vujudga kelgan risk miqdorining rejalashtirilgan ko'rsatkichlardan chetlanishini aniqlashga qaratilgan bo'ladi. Tahlil qilish uchun kredit faoliyatining natijalarini belgilovchi, risk tarkibi, risklarning vujudga kelishi bilan bog'liq zararlar kabi ko'rsatkichlardan foydalaniladi.

Kredit risklarini boshqarish instrumentlari banklar tomonidan risklarning kelib chiqishi va ular bilan bog'liq salbiy hollarning oldini olish maqsadida alohida kredit mikesida ishlatilishi bilan birga bank kredit portfeli mikesida ham ishlatiladi.

Risklar nazorati esa, ya'ni ularni rejalashtirish, boshqarish va nazorat qilish bankka kredit riski hajmi va xarakteri to'g'risida aniq axborotga ega bo'lishiga va shu asosda vujudga kelgan risk miqdorining rejalashtirilgan ko'rsatkichlardan chetlanishini aniqlashga yordam beradi: bu esa o'z navbatida bank tomonidan tegishli choralar ko'rishiga yordam beradi.

Alohida kredit miqyosida kredit risklarini boshqarish instrumentlari. Kredit riski mijozning kreditga layoqatligiga bog'liq bo'lib, risklarning kelib chiqish sabablarini boshqarish instrumentlari yordamida o'rganish, bankka kredit riskining miqdorini aniqlashga imkon beradi.

Mijozning kreditga layoqatliliigi uning huquqiy mavqeiga, ishbilarmonligiga va uning moliyaviy ahvoliga bog'liq. Mijoz bankka taqdim etgan huquqiy va moliyaviy hujjatlari yordamida tahlil o'tkazilib, moliyaviy natijalarning kelajakda iqtisodiy o'zgarishlar natijasida qanday o'zgarishi ham e'tiborga olinishi zarur. Bu o'z navbatida vujudga kelishi mumkin bo'lgan kredit risklarini vaqt davomida miqdorini va xususiyatlarini o'rganishga va kredit ishlab turgan paytda kuzatishlar natijasida ma'lum choralar ko'rishga imkon yaratadi.

Bank kredit portfelida vujudga keladigan risklarni boshqarish instrumentlari

Kredit talabnomalarini va mijoz haqidagi axborotni sifatli o'rganib chiqish, kredit jarayonini tashkil etish uchun samarali axborot tizimini va nazoratni joriy etish kreditlashtirish jarayonidagi subyektiv kamchiliklarning oldini olishga imkon yaratadi. Bank faoliyatining asosiy maqsadi-kreditlarning hajmini emas, balki operatsiyalarning daromadlilikini oshirishdir. Bank infrastrukturasi va texnologiyalarning

rivojlanishi bank kredit boshqarmalariga yuqorida qayd etib oʻtilgan axborotlarni aniq va tez yigʻishga imkon yaratib bermoqda. Har bir mijoz, uning bankka taqdim etgan talabnomasi, tashqi axborotlar bank kredit portfelini sifatli boshqarishga imkon beradi, shu bilan birga har bir bank tarkibida kreditlarni nazorat qiluvchi ichki nazorat boʻlimi boʻlishi zarur. Ichki nazorat boʻlimining asosiy maqsadi tashkiliy tizimni, kreditlashtirish strukturasi va alohida tanlash asosida kreditlarni tekshirish va nazorat qilish.

Tashkiliy tizim-bunda kredit ishiga baho berish: kredit talabnomasini qisqa muddat ichida koʻrib chiqish, tahlil qilish, bu ishlarni bajarishda tasdiqlangan meʼyoriy hujjatlarga amal qilish kabi ishlarning qanday olib borilishi va sifati.

Kreditlashtirish strukturasi nazorat qilish-bunda bank jami kredit portfelini kredit turlari, miqdorlari, foiz miqdorlari, muddat, taʼminlanganligi va boshqa xususiyatlariga qarab tahlil qilish. Tahlil natijasi asosida kredit portfelida vujudga keladigan risk darajasi toʻgʻrisida xulosa chiqarish.

8. 2. Kredit risklariga taʼsir etuvchi omillar va ularni boshqarish

Bank bergan kreditlarini nazorat qilib turishi zarur va bu zarurat berilgan kreditning oʻz vaqtida qaytarilishi, kelishilgan shartlarning toʻgʻri bajarilishini va bu kreditlarning oxir-oqibatda muammoli kreditlar qatoriga qoʻshilib ketmasligini taʼminlashga qaratilgan. Shu bilan bir qatorda paydo boʻladigan muammolarni oʻz vaqtida aniqlash va ularga qarshi choralar koʻrishdir. Bundan kelib chiqadigan maqsad shundan iboratki, berilgan kreditlar boʻyicha muammolar paydo bulayotgani oldindan aniqlansa bank mijoz bilan maslahatlashgan holda yuzaga kelayotgan muammoning oldini olishi mumkin. Banklar eng avvalo bergan kreditlarni foizlari bilan hech qanday muammosiz va oshiqcha sarf-xarajatsiz ishlatib foyda olishni xohlaydilar. Berilgan kreditlar ustidan keyingi nazorat bank rahbariyati uchun nafaqat qarzdor ustidan nazorat qilishdir, balki kredit boʻlimi mutahassislarining bankning kredit siyosatiga qay darajada rioya qilayotganining nazorati hamdir.

Olib boriladigan tekshirishlar va nazorat jarayonida mijozga berilishi

mumkin bo'lgan yordam hamdir. Bunday yordam maslahat ko'rinishida, kredit muddatida belgilashda xatoga yo'l qo'yilgan bo'lsa, uni o'zgartirishi to'lovlar muddatiga o'zgartirishlar kiritish kabilar bo'lishi mumkin. Bank tomonidan berilgan kreditlar qaytib kelishini ta'minlash maqsadida belgilangan nazorat ishlari olib borilishiga qaramay, baribir ba'zi kreditlar o'z vaqtida qaytarilmay qolmoqda va natijada muammoli kreditlar safiga qo'shib bormoqda. Muammoli kreditlarning paydo bo'lishi mijozning moliyaviy holatida qandaydir salbiy o'zgarishlar paydo bo'lganligini bildiradi. Bank doimo bunday holatlarga tayyor turishi kerak bo'ladi. Berilgan kreditlar har turli hamda o'ziga xos muammolarga ega bo'lishiga qaramay, ularning hammasiga xos bo'lgan muammolar ham mavjud. Bunday holatlarda bank nima ishlarni amalga oshirishi kerak bo'ladi.

Bankda alohida muammoli kreditlar bilan ishlash bo'limi bo'lishi kerak va bu bo'lim faoliyati kredit berish bo'lim faoliyati bilan aralashmasligi lozim.

Qarzdor tomonidan bankga belgilangan muddatlarda topshirilishi kerak bo'lgan hujjatlarning o'z vaqtida topshirilmaligi hamda qarzdor va bank o'rtasidagi aloqalarda uzilishlar paydo bo'lishidir.

Firma, korxonalar uchun berilgan kreditlar amortizatsiya ajratmalarini hisoblashda, tovar moddiy boyliklar zahiralarni baholashda, soliq hisoblashda, foydani hisoblashda bo'ladigan har qanday o'zgarishlar.

Firma, korxonalar uchun berilgan kreditlarda qarzdorning kredit reytingining o'zgarishi, aksiyadorlarga dividend to'lashda kiyinchiliklarning paydo bo'lishi yoki to'lashdan voz kechilishi.

Qarzdor aksiyalari bahosining qoniqarsiz ravishda o'zgarishi.

Qarzdor kapitali strukturasi salbiy o'zgarishlar (aksioner kapitalning qarz majburiyatlarga bo'lgan nisbati ko'rsatkichi hamda likvidligida, ishchanlik aktivligida (sotish hajmining zahiralarga nisbati).

Kredit talabnomasida ko'rsatilgan sotish hajmi hamda pul oqimi grafiklaridan og'ishlar.

Muammoli kreditlarning bank kredit portfelidagi salmog'ini baholash uchun mavjud kreditlar risk jihatidan klassifikatsiya qilinadi

hamda ularga qarshi rezerv mablag' ajratish kerak bo'ladi. Hozirgi kunda kredit portfeli sifat jihatidan quyidagicha klassifikatsiya qilinadi:

Yaxshi. Yaxshi kreditlar o'z vaqtida qaytarilishiga shubha bo'lmagan kreditlardir, qarzdor moliyaviy holati turg'un, yuqori rentabellikka ega, xususi kapital darajasi yuqori, debitorlik qarzlarining aylanish muddati qisqa. Kredit ta'minoti tez pulga aylanishi jihatidan ishonchli. Ta'minotlar berilgan kreditni foizi bilan qo'shib olganda ham yetarli bo'lgan holda sotish davrida qonuniy jihatdan muammolar tug'dirmaydi. Ta'minotlar bo'yicha kerakli hujjatlar qonun asosida to'liq qoldirilgan.

Qoniqarli. Bu kreditlar to'liq ta'minotga ega bo'lgan holda vaqtincha qaytarilmagan kreditlar hisobida 30 kundan 60 kungacha bo'lgan kreditlar hamda yetarli darajada ta'minlanmagan va to'lov muddatidan 30 kungacha o'tgan kreditlar. Bunda mijoz moliyaviy holati turg'un, lekin qoniqarsiz holatlar mavjud. Bu kreditlar qatoriga yomon hujjatlashtirilgan kreditlar ham kiradi.

Substandart. Bu sifatsiz kreditlar bo'lib ularni qaytarishda ma'lum darajada muammolar paydo bo'lishi mumkin. Bu kreditlarni qaytarishda birinchi darajali manbalar yetarli emas. Bank boshqa manbalarni izlashi kerak bo'ladi. Masalan, garovni sotish, boshqa kapital oqimi mijozning joriy moliyaviy holatining to'lovga qobiliyatligi bilan himoyalangan. Garov hujjatlarining yetarli darajada emasligi hamda uni nazorat qilib turishda yetarli ma'lumotlarning yo'qligi. Yaxshi ta'minotga ega bo'lgan holda to'lov muddatidan 60 kundan 180 kungacha o'tkazilgan, yetarli darajada taminlanmagan holda 30 kundan 60 kungacha o'tkazilgan kreditlar hamda taminlanmagan holda 30 kungacha bo'lgan kreditlar.

Shubhali. Bu kredit yuqorida yozilgan jami kamchiliklarga ega bo'lgan holda qo'shimcha ravishda yomon ta'minlangan kreditlar. Zarar ko'rish ehtimoli yuqori, lekin kelajakda ba'zi omillar yordamida uni kamaytirish mumkin. Yetarli ta'minotga ega bo'lgan holda qarz asosiy summasining to'lov muddati 180 kundan o'tgan, yetarli ta'minotga ega bo'lgan holda 60 kundan 180 kungacha hamda ta'minotsiz holda 30 kundan 60 kungacha bo'lgan kreditlar.

Yo'qotilgan. Qaytarilishiga ishonch bo'lmagan kreditlar. Ularning qiymati minimal darajada hisoblangan holda ularni bank balansida

ushlab turish maqsadga muvofiq emas deb sanaladi.

Yetarli darajada ta'minlanmagan holda asosiy summa bo'yicha to'lovlar 180 kun va undan ortiq davr ichida amalga oshirilmagan bo'lsa hamda ta'minlanmagan holda 60180 kunlik davr ichida to'lanmagan kreditlar.

Agar ta'minot berilgan kredit hajmining 60% tashkil qilsa, u holda bu yetarli darajada ta'minlangan hisoblanadi.

Ta'minot olinmagan holda berilgan kreditlar, ta'minlanmagan hisoblanadi. (blank). Risk nuqtai nazardan klassifikatsiya qilingan kreditlarga quyidagi tartibda rezervlar ajratiladi:

4-jadval

Rezervlar ajratish foizlari

To'lov muddatidan o'tgan davr bo'yicha	Riskning klassifik nomi	Ajratiladigan rezerv foizi
Bir kundan 30 kungacha	Yaxshi	Yo'q
30 kundan 60 kungacha	Qoniqarli	10 %
60 kundan 90 kungacha	Substandart	25 %
90 kundan 180 kungacha	Ishonchsiz	50 %
180 kundan oshgan	Yo'qotilgan	100 %

Bunday usuldan foydalanish, eng avvalo, berilgan kreditlarning qaytmasligi natijasida bankning qiyin ahvolga qolishi oldini oladi. Bunda olingan daromadni, eng avvalo, yo'qotilgan kreditlar o'rnini to'ldirish orqali bank kreditlash yoki aktiv operatsiyalar olib borish qobiliyatini qayta tiklash imkoniga ega bo'ladi.

Biz misol tariqasida 2ta bankning bergan kreditlari bo'yicha riskka qanday tortilganligi va ularga qancha miqdorda rezerv ajratilganini quyidagi jadval orqali ko'rib chiqamiz.

Bu jadvaldan «A» bankining jami bergan kreditlari 121 mln. so'mni tashkil qilib, ulardan 43 mln.so'mi yaxshi kreditlar, 21 mln. so'mi qoniqarli kreditlar, 15 mln.so'mi substandart kreditlar, 13 mln so'mi shubhali kreditlar va 29 mln.so'mi umidsiz kreditlarni tashkil qiladi. Berilgan jami 121 mln. so'mlik kreditni 42 mln.so'mi riskga tortilib, bu jami berilgan kreditga bo'lgan nisbatni 35 % tashkil qiladi. Bu bank uchun 42 mln. so'mlik rezerv hosil qilishni talab qiladi. Agar hosil qilingan

rezervlar qarzlari berkitishga yetarli bo'lsa, u holda ssuda qarzlari va hosil qilingan rezerv o'rtasidagi farq bankning zararlariga olib borilishi kerak. Bu quyidagicha provodka bilan amalga oshiriladi:

Debet-foyda va zararlar schyoti.

Kredit-muddati o'tgan ssuda qarzlari schyoti.

5-jadval

Bank tomonidan ajratilgan kreditlarning risklilik darajasi va ajratilgan rezervlar

	Jami qarzlari	Yaxshi	Qoniqarli	Risk 10%	Substandart	Risk 25%	Shubxali	Risk 50%	Umidsiz	Risk 100%	Jami Riskka	Jami qarzlari Riskka ega % xusobidan
«A» Bank	121	43	21	2	15	4	13	7	29	29	-42	35%
«V» bank	405	340	10	1	25	6	30	15	-	-	-22	5%

Qisqacha xulosalar

Kreditlar birinchi darajali ta'minot bilan ta'minlangan hisoblanadi.

Agar quyidagi taxminlar bo'lsa:

- Davlat kafolati;
- Markaziy bank kafolati;
- Markaziy bank ma'qullagan holda chetel bankining kafolati;
- Erkin valyutadagi garov;
- Davlat qimmatbaho qog'ozlari;
- Qimmatbaho metallar.

Boshqa turdagi ta'minotlar bilan ta'minlangan hisoblanadi. Agar quyidagi ta'minotlar bo'lsa:

- Mulk garovi;
- Korxonalariga tegishli qimmatbaho qog'ozlar garovi.

Shu narsani aytib o'tish kerakki, tijorat banki yilning oxirida bu ko'rilgan zararni o'z fondlarini kamaytirish hisobidan va oldingi yillarning foydalanilmagan daromadlardan berkitishlari kerak.

Nazorat va muhokama uchun savollar:

1. Kredit ritklarini boshqarish jarayoni vazifalarini belgilovchi asosiy bosqichlarni aytib bering.
2. Bank kredit portfelida vujudga keladigan risklarni boshqarish instrumentlarini ayting.
3. Risklarning vujudga kelishi oldini olish instrumentlarini aytib bering.
4. Vujudga kelgan risk oqibatlarini bartaraf qilish instrumentlari.
5. Tijorat banklar faoliyatida kredit risklarni boshqarish (1469)⁸.

Asosiy adabiyotlar

1. Абдуллаева Ш.З. Банк рисклари ва кредитлаш. -Т.: Молия, 2003.
2. Дон Патинкин. Деньги, процент и цены. –М.: Экономика, 2004.
3. Миляков Н.В. Финансы. Учебник. – М.: ИНФРА-М, 2004.
4. www.finansmag.ru
5. <http://www.bankofengland.co.uk/markets/forex/index.htm>
6. <http://www.bankofengland.co.uk/markets/money/index.htm>

⁸ TDIU va MDH mamlakatlari iqtisodiy mutaxassisliklari bo'yicha bakalavriat bitiruv-malakaviy ishlari, magistrlik, nomzodlik va doktorlik dissertatsiyalari uchun savolnoma.

IX BOB

VALYUTA RISKLARI VA ULARNI ANIQLASH

9.1. Valyuta riskining nazariy asoslari, vujudga kelish sabablari

Risk deganda quyidagi kutilishi mumkin bo'lgan, ammo biz hohlamagan natijalarni sanab o'tishimiz mumkin:

- foydaning yo'qotilishi ko'rinishidagi berilgan kreditlar bo'yicha to'lovlarning vaqtida to'lanmasligi;

- resurslar manbalarining qisqarishi;

- balansdan tashqari to'lovlarning vujudga kelishi va boshqalar.

Bir vaqtning o'zida shuni ham ta'kidlab o'tish kerakki, risk darajasining qancha past bo'lishi yuqori darajada foyda olish ehtimolini ham qisqartiradi. Shuning uchun ham bir tomondan har qanday ishlab chiqaruvchi bir qancha muqobil yechimlar ichidan riskning minimum darajasini tanlashga harakat qilsa, ikkinchi tomondan daromadlilik, ish faoliyati darajasi bilan bog'liqlikda bo'lgan optimal yechimini topishga harakat qiladi. Agarda risk darajasi ko'paysa:

- muammolar kutilmaganda va kutilgandan aksiga sodir bo'lishi;

- bankning oldingi tajribasida sodir bo'lmagan yangi vazifalar vujudga kelishi;

- moliyaviy zararining oldini olish borasida rahbariyat tez va zarur choralarni ko'rish holatida bo'lmazligi;

- bankda mavjud bo'lgan faoliyat tartibi va qonunchilikning takomillashmaganligi bir qancha holatlarda optimal yechimni tanlash va tegishli choralarni ko'rishda halaqit berishi mumkin.

Amaliyotda banklarning barcha operatsiyalarida risk mavjud bo'ladi.

Bugungi kunda tijorat banklarining risklarini tahlil etishda quyidagilarga e'tibor berish zarur:

- xo'jalik operatsiyalari juda tez tugatilishi va moliyaviy beqarorlikni

hamda ishlab chiqarish darajasi tushib borayotgan bir vaqtdagi iqtisodiy o'tish davri inqirozli holatiga;

- BERI indeksi darajasiga;

- bank tizimining shakllanib, takomillashib borayotganligiga;

- amaldagi holatlarga to'g'ri kelmaydigan qonunchilik manbalari o'rtasida bir-biriga nomuvofiqlik ba'zi qonun hujjatlarining

yetishmasligi yoki talablarga javob bermasligi;

- inflyatsiya va giberinflyatsiya holatlarining sodir bo'lish darajasiga.

Yuqoridagilardan kelib chiqib shuni aytshimiz mumkinki, sodir bo'ladigan yalpi bank risklari va ularni tadqiq etish holat o'zgarishiga qarab o'zgarib boradi. Birgina shu bilan biz risklarni vujudga keltiradigan umumiy muammolarni va ularning dinamikasi darajasini o'rganish ehtiyojini vujudga kelganini sezamiz.

Valyuta riski. Valyuta riski bank operatsiyalarining baynalminallashuvi, transmilliy korxonalar, qo'shma korxonalar va bank inshootlarining o'zaro birlashuvi natijasida vujudga keladi va kurs yo'qotishlari riski deb ham ataladi. Undan tashqari valyuta riski valyuta tebranishlari natijasida yo'qotiladigan mablag'larni yo'qolish xavfini o'zida aks ettiradi.

Valyuta riskini boshqarishga 1979-yillardan boshlab urinib ko'rilgan va o'sha davrda kurslar suzib yuruvchi ko'rinishga ega edi.

O'z navbatida valyuta riski tarkibi quyidagicha tavsiflanadi:

- tijorat — bunda qarzdorning majburiyatlarini bajarish istagi bo'lmasligi yoki bajara olmasligi imkoniyati yo'qligi;

- konversion (naqd) — bunda aniq operatsiyalarda yo'qotiladigan valyuta nazarda to'atiladi. Bunday risklar aniq bir ish amalga oshirilayotganda hisobga olinadi. Konversion risklarni kamaytirishning eng mos usullari quyidagilardan iborat:

xedjerlash — har bir riskli operatsiyalarda yo'qotiladigan valyuta nazarda tutiladi imtiyozli valyuta pozitsiyasini vujudga keltirish. Boshqacha so'z bilan aytganda bir turdagi valyuta kursini daromad yoki xarajatlarda boshqa risklar bilan mos kelishi tushuniladi.

valyuta svopi ikki turga bo'linadi hamda ikki xil ko'rinishga ega bo'ladi. Birinchisi parallel kreditlarni rasmiylashtirishni o'zida aks ettiradi, ularni undirish, to'lash usullari va muddatlari bir xil bo'lib, ikki xil valyutada berilishi mumkin. Ikkinchisi — ikkita bank o'rtasida valyutani "spot" stavkalari bo'yicha amalga oshirishni o'z ichiga oladi. Parallel kreditlardan svoplarning farqi ular to'lov foizlarini o'zida qamrab olmaydi.

Aktiv va passivlar bo'yicha vujudga keladigan risklar "metching"

deyiladi. Bunda valyuta tushumi va ularning miqdori bilan bank rahbariyati valyuta hajmini ko'paytirishi yoki qisqartirishga ta'sir ko'rsatadi, shu orqali boshqaradi.

Xalqaro savdo valyuta bozorida ma'lum bir o'zaro nisbatlarda bir-biriga almashinuvchi turli milliy valyutalardan foydalanadi. Nominal almashtiruv kursi – ikki mamlakat valyutasining nisbiy narxi, yoki bir mamlakat narxining boshqa valyuta birligida ifodalanishi. “Valyuta almashtirish kursi” terminidan qoida bo'yicha nominal valyuta kursini ifodalash uchun foydalaniladi.

Egiluvchan valyutalar kursi tizimida almashtirish kursi valyuta bozoridagi valyutaning muvozanat narxi sifatida aniqlanadi. O'rnatilgan valyuta kursi tizimida milliy valyuta kursini markaziy bank belgilaydi. Bunday holda markaziy bank o'rnatilgan kurs bo'yicha xorijiy valyutani sotib olish va sotish majburiyatini o'z zimmasiga oladi. Odatda markaziy bank milliy valyutaning chegaraviy erkin tebranish kurslarini o'rnatadi.

Valyutaning narxlari chegaraning yuqori yoki quyi nuqtasiga yaqinlashsa, markaziy bank intervensiyasi o'tkaziladi. Quyi chegaraviy nuqtaga yaqinlashish markaziy bank tomonidan shu valyutani xorijiy valyutaga yoki oltinga almashtirishni talab etadi va aksincha.

Valyuta kursi. Funt sterlinglar bozori. Agar funt sterling uchun yoki dollar darajasiga pasaysa hamda Buyuk Britaniya markaziy banki 1 funt sterling uchun 1,22 dan 1,88 atrofida tebranuvchi 1 funt sterling uchun 1,2 dol. O'rnatilgan kursni qo'llab-quvvatlamochi bo'lsa, bunday holda markaziy bank funt sterling qo'shimcha talabini paydo qilishi kerak va ularni dollarga sotib olishi kerak.

Agar funt sterling taklifi 300 mlrd. doldan. 250 mlrd.gacha qisqarsa, u holda kurs tebranishning quyi chegarasigacha ko'tariladi va 1 funt sterling uchun 1,18 dollar darajasida o'rnatiladi.

Uzoq va qisqa istiqbolda nominal va real valyuta kursining o'sish omillari.

Real valyuta kursi bir mamlakat tovarlarini boshqa mamlakat tovarlariga almashtirish hisobiga sotish o'zaro munosabati bilan xarakterlanadi. Nominal va real almashtiruv kursi o'rtasidagi

bog'liqligi quyidagi bog'liqlik ko'rinishiga ega.

$$Er = En \times \frac{Pd}{Pf}$$

Er – real valyuta kursi;

En – nominal valyuta kursi;

Pd – ichki narxlar kursi (milliy valyuta);

Pf – xorijiy baholar darajasi (xorijiy valyutada).

Real valyuta kursi ikki mamlakatda ishlab chiqarilgan tovarlarning nisbiy narxi, shu bilan birga real valyuta kursi ikki to'liq yoki samarali bo'lishi mumkin.

Real almashtirish kursi qanchalik past bo'lsa, mahalliy tovarlar shunchalik arzonroq bo'ladi va sof eksport ko'payadi. Real almashtirish kursini aniqlashda bir qator yondashuvlar mavjud. Real almashtirish kursi eksport va import uchun yaroqli bo'lgan tovarlar narxini xalqaro savdo obyekti bo'lib, hisoblanmagan tovarlar narxiga nisbatan aniqlash mumkin.

$$Er = \frac{Pt}{Pn}$$

Bu erda:

Pt – eksport va import yaroqli bo'lgan tovarlar narxi

Pn – xalqaro savdo obyekti bo'lmagan tovarlar narxi.

Bu ko'rsatkich ma'nosiga ko'ra mamlakatning xalqaro raqobatbardoshligini baholashga yordam beradi.

REFning pasayishi yoki real qimmatlashish xalqaro almashtirish uchun yaroqli bo'lgan tovarlarni ishlab chiqarishda ichki xarajatlar o'sishida aks etadi. Ba'zan REF mamlakat ichki xarajatlarini xuddi shu ko'rsatkich bo'yicha xorijnikiga nisbati bilan aniqlanadi.

$$Er = En \frac{W}{Wt}$$

W-mamlakat ichidagi mehnatga haq to'lashning chegaraviy xarajatlari:

Wt-xorijda mehnatga haq to'lashning chegaraviy xarajatlari.

En-nominal almashtiruv kursi.

Bu ko'rsatkich qanchalik yuqori bo'lsa, mamlakat ichida mahsulot ishlab chiqarish qimmatroq va raqobatbardoshlik pastroq bo'ladi.

Uzoq muddatli almashtiruv kursining dinamikasini aniqlovchi asosiy omillar pul massasi dinamikasi (M), real YaMM (Y) va xulqiy koeffitsiyentlar (K) xizmat qiladi.

$$R = \frac{(M) * (Yf) * (Kf)}{Mf \quad Y \quad K}$$

Bunda R - mahalliy valyuta birligida xorijiy valyuta narxi. Bu tenglamadan kelib chiqadiki, mamlakat ichidagi pul massasining o'sish sur'ati xorijnikiga qaraganda yuqori bo'lsa, real xorij YaMM o'sish sur'ati mamlakat ichidagidan balandroq bo'lsa hamda xorij xulqiy koeffitsiyentlar o'sish sur'ati mamlakat ichidagidan balandroq bo'lsa, xorijiy valyuta narxi mahalliy valyutaga nisbatan ko'tariladi. Xulqiy koeffitsiyentlar dinamikasi (K) chet eldagi va bozor foiz stavkalari darajasiga (I va If o'zaro munosabati), xorijda va mamlakat ichida kutilayotgan inflyatsiya darajasiga (re va ref), hamda berilgan mamlakat savdo balansi dinamikasiga bog'liq (TV).

Boshqa shunga o'xshash holatlarda xorij valyutasini mahalliy valyuta birligidagi narxi o'sib boradi. (ya'ni xorij valyuta kursi o'sib boradi) agar, berilgan mamlakatda pul taklifi oshsa (ya'ni "ichki" pul massasi (M) o'sib boradi):

Xorijiy davlatdagi pul taklifi tushib ketadi (Mf)xorijdagi real YaMM ko'payadi (Yf);

berilgan mamlakatdagi real YaMM ko'payadi(Y);

xorijda foiz stavkasi oshadi (Kf);

berilgan mamlakatda foiz stavkasi pasayadi (K);

berilgan mamlakatda kutilayotgan inflyatsiya oshadi (Re);

xorijiy mamlakatda kutilayotgan inflyatsiya pasayadi (Ref);

berilgan mamlakat savdo balansi kamayadi (TV).

2. Kredit risklariga ta'sir etuvchi omillar va ularni boshqarish

Harid qobiliyati kontseptsiyasiga muvofiq xalqaro raqobat borgan sari xalqaro savdoda qatnashuvchi tovar va xizmatlarga ichki va xorijiy narxlarni tenglashtirishga qarab boradi. Agar berilgan mamlakatdagi inflyatsiya xorijiy inflyatsiya tempidan yuqori bo'lsa, u holda mavjud

kurslari» tushunchasini chuqur o'rganish keyingi mavzular ustida ishlashda katta yordam beradi.

Valyutalar almashtirish ko'rsatkichlari. Almashtirish kurslarining eng sodda qoidasi valyutalar miqdorining almashtirish vaqtidagi nisbatidir. Agar sizda 100 ingliz funt sterlingi bo'lsa, bank sizga uni 160 Amerika dollariga almashtiradi, unda:

$$(160 \text{ dollar}) / (100 \text{ funt sterling}) = (1,60 \text{ dol./ang.funt})$$

Bu holda almashtirish kursi quyidagi kotirovkaga 1 angliya funti uchun 1,60 dollar bo'ladi, demak, almashtirish kursi siz almashtirayotgan valyuta miqdorini, almashtirilgandan keyingi valyuta miqdoriga bo'lish natijasidir (nisbatidir).

Xulosa qilib aytish mumkinki, mamlakatda so'mning inflyatsiya jarayoni milliy valyutaning mos ravishdagi devalvatsiyasiz eksportning dollardagi qiymatining pasayishiga, savdo balansining ortib ketishiga olib keladi. Bunga qarshi turish uchun doimo milliy valyutaning tegishli qadrsizlanishi amalga oshirib borish kerak. Boshqacha aytganda, devalvatsiya inflyatsiya darajasiga mos kelishi kerak. Agar shunday bo'lsa, u holda quyidagi formula bo'yicha hisoblanadigan doimiy almashtirish kursiga amal qilinadi.

$$WK_r = WK_n / P_i$$

WK_r - real almashtirish kursi;

WK_n - qnominal almashtirish kursi;

P_i - milliy baholar indeksi;

P_{tq} - o'zgarishlarida milliy inflyatsiya ham aks ettirilgan.

Agar chet elda ham inflyatsion jarayon ketayotgan bo'lsa, bizning formulamiz quyidagicha bo'ladi:

$$WK_r = WK_n + P_t / P_i$$

P_i - xorijiy baholar indeksini bildiradi. (ya'ni uning o'sishida xorijiy inflyatsiyani). Agar milliy va chet el valyutalari o'rtasidagi almashtirish kursining o'zgarishi chet eldagi va mamlakatdagi inflyatsiya darajalari o'rtasidagi farqqa mos kelsa, u holda ko'rilyotgan mamlakat uchun real almashtirish kursi va xalqaro raqobatbardoshlik o'zgarmay qoladi. Buni ayniqsa (2) tenglamada, u ish darajalarini hisobga olganda yaqqol kuzatish mumkin.

$$(WK_r) = (WK_n) + (P_t) - (P_i)$$

Ichki risklar avvalambor bankning faoliyat turi va ixtisoslashuvi amalga oshiradigan operatsiyalar tavsifi hamda turiga, shuningdek hamkorlik, mijozlar va kontengentlar tarkibiga bog'liq bo'ladi.

9.2. Valyuta kurslari hamda tijorat banklari valyuta operatsiyalari o'rtasidagi bog'liqlik va undagi risklar

Xalqaro moliyalashtirish sohasidagi juda ko'p xarajatlar valyuta almashtirish kurslarining kelgusidagi noaniqliklari oqibatida kelib chiqadigan valyuta xavf-xatarlari bilan bog'liq bo'ladi. Biz «almashtirish kursi» tushunchasining uchta qoidasini o'rganishga harakat qilamiz. Bu qoidalar o'zaro bir-birini inkor qilmaydi, aksincha bir-birini to'ldiradi, shuning uchun ularning har biri almashtirish kurslari mohiyati, hamda ulardan qanday foydalanish to'g'risida yetarlicha aniq tushunchalarga ega.

Almashtirish kurslarining eng sodda qoidasi valyutalar miqdorining almashtirish vaqtidagi nisbatidir. Agar sizda 100 ingliz funt sterlingi bo'lsa, bank sizga uni 160 Amerika dollariga almashtiradi, unda:

$$(160 \text{ dollar}) / (100 \text{ funt sterling}) = (1,60 \text{ dol.} / \text{ang.funt})$$

Bu holda almashtirish kursi quyidagi kotirovkaga — 1 angliya funti uchun 1,60 dollar bo'ladi demak, almashtirish kursi — bu siz almashtirayotgan valyuta miqdorini almashtirilgandan keyingi valyuta miqdoriga bo'lish tajjasidir (nisbatidir).

Sonli ko'rsatkichlar. Demak, almashtirish kursi bir valyutani boshqa valyutaning ma'lum miqdoriga almashtirish natijasida bo'lgan valyuta miqdoridir. Faraz qilaylik, 1 Rossiya rublining almashtirish kursi 0,026 dollarga teng. 200 rublni Amerika dollaridagi qiymatini aniqlash kerak bo'lsin. Oddiy hisoblash turi bilan quyidagiga ega bo'lamiz.

$$(\text{rubl}) / (\text{dollar/rubl}) = (\text{dollar})$$

Bizning misolimizda 200 rublimiz bor va dollarni rublga nisbati 0,026ga teng. Sonlarni formulaga qo'ysak, quyidagi ega bo'lamiz:

$$(200) (0,026) = (5,2)$$

Bundan 200 rubl 5,2 dollarga teng ekanligini xulosa qilish mumkin. Xuddi shu yo'l bilan xohlagan miqdoriga xohlagan chet el valyutasining dollardagi qiymatini aniqlash mumkin. Faqat bunda

biz dollarda aks etgan valyuta kursi, bu chet el valyutasini bir birligi uchun ekanligini bilishimiz kerak.

Yuqoridagi keltirilgan misollarda dollarda ifodalangan almashtirish kursi 1 birlik chet el valyutasi uchun deb aytgan edik. Aslida esa, bu har doim ham shunday bo'lavermaydi. Angliya funti va Amerika dollarini almashtirish paytidagi nisbatini hisoblaydigan bo'lsak, u:

$$(100 \text{ ang funti}) / (0,625 \text{ ang.funt/doll})$$

Yoki uni almashtirish kursi 0,625 angliya vunti. 1 dollarga teng, ya'ni:

$$1 \frac{\text{dollar}}{\text{ang.funt}} = (\text{dollar /ang.funt}),$$
$$(\text{ang.funti /dollar})$$

U holda, yuqoridagi misol uchun:

$$1 \frac{\text{dollar}}{\text{ang.funt}} \text{ q}(1,60) \text{ bo'ladi}$$
$$(0,625)$$

Dollarda belgilangan ingliz funti ingliz funtida belgilangan dollar qiymatiga teskari miqdor bo'ladi.

Asosan, bandlar bir-biri bilan ish olib borganda almashtirish kurslarini dollarda kotirovka qiladilar.

Hattoki, quyidagi hollarda, masalan, Qozog'iston banki, O'zbekiston so'mini tengada emas, balki dollarda kotirovka qiladi. Chet el valyutasi birligiga to'g'ri keladigan dollarlar kotirovkasi Amerika ekvivalentligi yoki Amerika shartlari deyiladi.

Banklararo bozordan tashqari valyuta almashtiruvchi dillerlar valyuta almashtirishda asosan to'g'ri kotirovkadan foydalanadilar. To'g'ri kotirovkada almashtirish kursi sotib oluvchi davlat valyuta birligida ifodalanadi. Masalan: Toshkentda qozoq tengasining qiymati xaridor uchun, aytaylik, 1 tengga 5,20 so'mga teng. Rossiyada 1 so'mning qiymati sayyohlar uchun 0,026 rublga teng. Ikkinchi misol uchun teskari kotirovkaga qarama-qarshi (teskari) qo'llanma tashkil etadi.

Teskari kotirovkalar AQSh va Buyuk Britaniyada juda kam qo'llaniladi. Masalan, Yaponiya yeni Nyu-Yorkda 1 funt 1,93 dollar kotirovkaga ega bo'lib, bunda Nyu-Yorkda to'g'ri va Londonda teskari kotirovka hisoblanadi.

Almashtirish kursi mohiyati va uning kotirovka turini bilish chet el tovar va xizmatlari bahosini milliy narxlarda aniqlashga yordam

beradi. Quyidagi misolni ko'rib chiqaylik: O'zbekiston Respublikasida konditer mahsulotlari ishlab chiqaruvchi «Lazzat» savdo agentligini aniqlashicha, Bishkekka yetkazib berilgan har bir quti konfet uchun 50 Qirg'iz somini olish mumkin ekan. «Lazzat» savdo agentligining vakili Bishkekdagi valyuta birjasi bilan bog'lanib, qirg'iz somining qiymati 0,05 dollar ekanligini aniqlaydi. Konfetning sotilishi mumkin bo'lgan narxini aniqlash uchun quyidagini bilib:

(So'm) (dollar/so'm)q(dollar) quyidagicha hisoblanadi:

$$(50) (0,05)=2,50 \text{ dollar}$$

Vakil Bishkekka jo'natilgan har bir quti konfet 2,50 dollar olib kelishi to'g'risida kompaniya menejerlariga ma'lumot beradi. So'mga bo'lgan dollarni almashtirish kursiga muvofiq bu 1950 so'mni tashkil etadi. Bu eksport imkoniyati kompaniya rahbarlarini qiziqtirdi, chunki ular har bir quti konfetni ichki bozorda sotishsa faqat 1700 so'mga ega bo'lar edilar. Kompaniya vakilidan konfetni Markaziy Osiyoning boshqa davlatlariga va Rossiya Federatsiyasiga ham eksport qilish imkoniyatini o'rganishni iltimos qildi. Vakil mahalliy bankdan Qozog'iston Respublikasi va Rossiya Federatsiyasi valyutalar almashtirish kursi kotirovkasini so'radi va quyidagi ma'lumotlarni oldi: to'g'ri kotirovkada 0,026 dollar 1 rossiya rubli va teskari kotirovkada 48 qozoq tengasi 1 dollar. So'ngra u Rossiya Federatsiyasi va Qozog'iston Respublikasi milliy valyutalarida shu davlatlarda sotish natijasida 2,2 dollar foydaga ekvivalent (miqdor jihatdan teng) bo'lgan narxni aniqladi. Quyidagini bilgan holda:

(dollar) (tenga/dollar)-(tenga)

$$(2,2) (48)=105,6 \text{ teng}$$

va hisoblashlar natijasida u o'z davlatida sotilganda olishi mumkin bo'lgan foydaga ekvivalent (teng) foydaga erishmoqchi bo'lsa, u holda Qozog'iston Respublikasiga yetkazib berilgan har bir quti konfet uchun 105,6 teng olishi kerak.

Rossiya bozori uchun:

(dollar) 1 =(rubl_

Doll./rubl

$$(2,2) \underline{ 1 } =84 \text{ rublga}$$

$$0,026$$

teng ekanligini hisoblab, har bir quti konfetning sotish narxi kamida 84 rubl bo'lishi kerakligini aniqladi. Shundan keyin vakil konfetni yuqoridagi davlatlarda ko'rsatilgan narxlarda sotishni qanday amalga oshirishni aniqlashi kerak.

Misollardan yaqqol ko'rinib turibdiki, almashtirish kurslarini mohiyatini, hattoki valyutani almashtirishda ularning oddiy nisbatini bilish xalqaro operatsiyalarni amalga oshirishdan keladigan potensial foydasini aniqlashga yordam beradi. Agar almashtirish kurslarining qoidalaridan foydalanilsa, yana qo'shimcha foyda olish mumkin.

Valyutalarning bozor narxi. Yuqorida biz valyuta almashtirish kursining bir valyuta qiymatini boshqa valyuta qiymatida baholash sifatida ko'rib chiqdik. Bizning kundalik tovarlar narxi to'g'risida tasavvurimiz so'zsiz uning puldagi ifodasi-qiymati bilan bog'liq. Agar oziq-ovqat do'konida bitta bulka (non) ning narxi 0,35 dollar bo'lsa, demak bulka uchun almashtirish kursi 1 bulkaga 0,35 dollarni tashkil etadi.

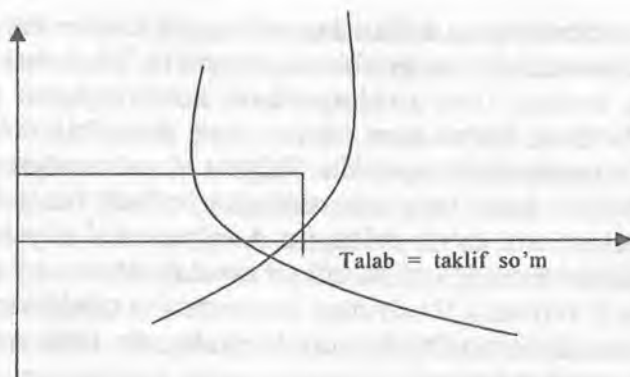
Xuddi shunday valyuta almashtirish kurslarini turli valyutalar narxi sifatidi ko'rib chiqish mumkin.

Yuqorida ko'rilgan misollarimizda biz Rossiya rubli qiymati- 0,026 dollar va Qozog'istonda dollar qiymati 48 tengaga belgilangan deb faraz qilgan edik.

Iqtisodiyotimizda juda xilma-xil narxlar mavjud. Bu ham chakana narx, ham kamaytirilgan (skidka) narx, ham boshqarilib turiladigan narx hamda qonuniy belgilangan narxlardir.

Bozor muvozanati. Yuqorida biz valyuta almashtirish bozorlari, masalan, O'zbekiston so'mlari uchun, boshqa tovarlar bozori qanday ishlasa, u ham xuddi shu printsi pda ishlashini ko'rdik. Valyuta taklifi egri chizig'i chapdan o'ngga ko'tarilib boradi, bu ancha yuqori narxlarda ko'plab ta'minlashni bildiradi. Talab egri chizig'i esa, chapdan o'ngga, pastga tushadi, ya'ni bir dona (birlik) valyuta narxi pasayishi bilan unga talab oshadi. 5-chizma o'zbek so'mi bozori aks ettirilgan.

Almashtirish kursining uchinchi va so'ngi qoidasini o'rganishga kirishishdan avval, bozor narxi tushunchasini boshqa nuqtai nazardan ko'rib chiqaylik. Yuqorida keltirilgan misollarimizdan so'mning qiymatini rublga almashtirish kursini ko'rib chiqdik. Endi uning teskari miqdorini, ya'ni rubl qiymatining so'mda ifodalanishini ko'rishimiz mumkin.

5-chizma. Soʻm almashtirish bozori, rublda baholangan.

Uch tomonlama arbitrajni oʻrganishga kirishishdan avval biz almashtirish kross – kursi kontseptsiyalari bilan tanishishimiz kerak boʻladi. Faraz qilaylik, biz Amerika dollarini Rossiya rublga almashtirishni xohlaymiz. Bank bizga 1dollarni 780 soʻmga almashtirish mumkinligi toʻgʻrisida ma lumot berdi. Biz dollar ham, rubl ham oʻzbek soʻmiga almashtirilishi mumkinligini bilamiz. Bevosita almashtirishni muqobili (alternativ) usuli quyidagicha: avval: dollarni rublga, keyin rublni- soʻmga almashtiramiz. Har holda almashtirish operatsiyasini boshlanishi dollar bilan, tugashi esa – soʻm bilan boʻladi. Biz bank bilan maslahatlashib aniqladik, 30 rubl 1dollarga va 1rublni 38 soʻmga almashtirish mumkin ekan.

Almashtirish kursining birinchi qoidasidan foydalanib, almashtirish kurslarining sonli nisbati koʻrinishida aks ettirish mumkinligini nazarda tutib, dollarning rublga nisbatan kross-kursini quyidagicha ifodalash mumkin:

$$(\text{soʻm/rubl}) (\text{rublgʻ dollar}) = \text{soʻmgʻdollar}$$

Tenglikning chap tomonidan maxrajdagi va suratdagi rubl qisqarib ketadi. Mos holda sonlarni oʻrniga qoʻysak quyidagiga ega boʻlamiz:

$$(38) (30) = 1140 \text{ soʻm}$$

Natijada almashtirish kross-kursi 1140 soʻm 1 dollarga teng ekanligini aniqlaymiz. Shunday qilib, agar rublni almashtirish kross kursidan foydalansak, bir dollar uchun koʻproq soʻmga ega boʻlamiz.

Misolimizda so‘m va dollarning rubl orqali kross – kursi so‘m va dollarni almashtirish kursiga nisbatan yuqori bo‘ldi. Ammo, so‘m va dollarning boshqa kross-kurslarini ham ko‘rib chiqilsa maqsadga muvofiq bo‘ladi. So‘m ham, dollar ham biror-bir uchinchi xil valyutaga almashtirilishi mumkin. Valyuta almashtirishda valyutalar qancha, bo‘lsa, kross-kurs ham shuncha bo‘ladi, barcha mumkin bo‘lgan variantlarni ko‘rib chiqamiz. A valyutani V valyutaga kross-kurs orqali konvertatsiya qilish uchun avval A valyutani S valyutaga, so‘ngra esa S valyutani V valyutaga konvertatsiya qilish orqali amalga oshiriladigan almashtirish kurslarini taqqoslaymiz. Ifoda quyidagicha algebra ko‘rinishda bo‘ladi.

$$(Ag'S) (Sg'V)=(Ag'V)$$

Xohlagan ikki valyuta uchun kross-kurs uchinchi valyutani algebraik qisqartirish yo‘li bilan hosil bo‘ladi: U holda A va S o‘rtasidagi almashtirish kursi (Sg'A) ko‘rinishida bo‘ladi, bunda $1g'(Ag'S)$ ga teskari miqdor (kalkulyatoridagi $1g'X$) klavishalardan foydalanasiz.

Avvalgi kross-kurs muhokamalarida operatsion sarf-xarajatlar e‘tiborga olinmagan edi. Valyuta operatsiyalarni amalga oshirish qiymati almashtirish kursi bilan turli almashtirish kross-kurs o‘rtasida katta bo‘lmagan tafovutni keltirib chiqarishi mumkin, bu masalalarni keyin batafsil ko‘rib chiqamiz.

Uch tomonlama arbitraj. Faraz qilaylik, siz bankda ishlayotib dollar almashtirish kursi 780 so‘m, kross-kursi esa 1140 so‘mni tashkil etilishini ko‘rdingiz. Agar siz 780 so‘mdan dollar sotib, olib so‘ngra 1 dollarni 30 rubldan sotib va rubllarni almashtirish kursi bo‘yicha 1 rublni 38 so‘mga sotsangiz, ish beruvchingiz mavqeini tezda ko‘tarib boyitgan bo‘lur edingiz. Siz har bir sarflagan dollarlaringizdan 360 so‘m foyda ko‘rar edingiz. Ana shu turdagi operatsiyalar «uch tomonlama arbitraj» deyiladi. «Arbitraj» atamasi foydali amaliyot tavsifi uchun qo‘llaniladi, ya‘ni biror-bir narsani bir narxda sotib olib, shu vaqtning o‘zida uni tezlik bilan yuqoriroq narxda sotishdir. Arbitrajning monologi biznesning «arzonga sotib ol, qiymatiga sot» qoidasiga juda mos keladi. Yuqoridagi uch tomonlama arbitraj misolimizda biz dollarni 780 so‘mda sotib olib, 1140 so‘mdan sotgan

edik. Agar almashtirish kursi kross kursidan yuqori bo'lsa, u holda biz foyda ko'ramiz. Arbitraj uch tomonlama hisoblanadi, chunki bunda uch xil valyuta ishtirok etayapti.

Biroq, arbitrajlarining foyda ko'rish uchun valyuta olib sotishlari bir valyutaning qo'shimcha taklifini va boshqa bir valyutaga qo'shimcha talabni yuzaga keltiradi. Bu qo'shimcha talab va taklif jalb qilingan valyutalarning bozor narxiga ta'sir qiladi.

7-chizmagi misolimizda qo'llanilayotgan 3 ta valyutaning bozor holati ko'rsatilgan.

Vertikal o'qda valyutalar narxi joylashtirilgan. Gorizontaal o'qda har bir narx maxrajidagi valyuta joylashtirilgan. Arbitrajlar 1 dollarga 780 so'm sotib olishlari, 1 grafikda tasvirlangandek dollarga talabni oshirgan va talab egri chizig'i o'ng tomonga siljigan. Natijaga dollarlarning bozor narxi ularni so'mda sotib olinish ko'tarilgani sababli ko'tarilgan.

Arbitrajlar dollarni rublga 1 dollarga 30 rubl almashtirish kursi bo'yicha almashtirilganda 2-grafikda tasvirlangandek dollar taklifining ko'payishiga olib keladi.

Taklif egri chizig'ining o'ngga siljishi dollarda aks etgan rubl narxi tushishiga olib keladi. Rublni so'mga almashtirish rublga taklifning oshirishiga ta'sir qiladi, bu esa, rublni so'mga sotish narxini pasaytiradi. Kross-kurs 1 dollar uchun 1140 so'm avvalgi almashtirish kursining 1 dollar uchun 780 so'mga ko'tarilishini belgilovchi 2 narxining pasayishi natijasida har qanday qo'shimcha bitimlarni bajarganda ham arbitrajlar foydasi kamayishiga olib keladi. Arbitrajlar o'rtasidagi raqobat shunga olib keladiki, qaysinisi uch tomonlama arbitrajdan olinadigan foyda shunchalik kam bo'ladiki amalda valyuta almashtirish bozorlarida kross-kurslar va almashtirish kurslari amaliy jihatdan teng bo'lib qoladi.

Chet el valyutalari qanday kotirovkalanadi? Ko'pgina davlatlarga to'g'ri kotirovka qo'llaniladi. Bunga muvofiq ayriboshlash kurslari ma'lum bir chet el valyutasini ekvivalentini ko'rsatadi. Kotirovka valyutalarining turiga qarab 1,10,100 va 1000 birlikda bo'lishi mumkin. Bunda chet el valyutasini Shveysariya frankiga, yevroga nisbati va shu kabilar.

Masalan, 1 AQSh doll.q1,4590 shv.frank.

1 AQSh doll.q0,9070 yevro

AQShda ichki maqsadlar uchun to'g'ri kotirovkadan foydalanadilar. Ya'ni chet el valyutasining bahosi AQSh dollarida ifodalanadi. Biroq chet el valyutasi bilan bog'liq xalqaro operatsiyalarda AQSh banklari «Yevropa shartlari»ga rioya qiladi, ya'ni egri kotirovkadan foydalanadilar. Bunga muvofiq Amerika banki chet el valyutalarning kotirovkasini 1 dollarga nisbatan olmaydi, balki ularni 100 birlikga nisbatan va ularni dollarga ekvivalentida oladi. O'zbekiston Respublikasi bank tizimida valyutalarning kurslari to'g'ri kotirovka orqali aniqlanadi. O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankning to'g'ri kotirovkasi kurslari aniqlashini ilova qilib keltirdik.

Buyuk Britaniya egri kotirovkadan foydalanuvchi mamlakatlardan biri hisoblanadi. Londondan, Nyu-Yorkdan farqli o'laroq AQSh dollari kursi n-dollar 1 funt sterlinga nisbati kotirovka qilinadi. Boshqacha aytganda egri kotirovkalar tizimida funt yoki dollar boshqa bir valyutaning birligida namoyon bo'ladi. Biroq bunga qaramasdan, turli mamlakatdan ikki sherik valyuta bitimini amalga oshirmoqchi bo'lsa, ulardan biri sherigining valyutasi bilan operatsiyani amalga oshirishi uchun egri kotirovkadan foydalanishga majbur. Yirik hajmdagi valyutalar oldi-sotdi bo'lganda dillerlar odatda dollarning kursini kotirovka qiladilar. Boshqacha aytganda, turli mahalliy valyutalarning qiymati 1 AQSh dollariga shu valyutaning nisbatiga qiymati aniqlanadi. Shunday qilib, agar biz Syurixdan, Doyche bankdan ularning kurslari haqida ma'lumot so'rasak nemis dillerlari Shveysariya frankini yevrodagi kotirovkani emas, balki dollarning yevrodagi kotirovkasini aytishadi. Shunday qilib, yirik bank (masalan, Doyche bank AG) ning valyuta bo'limining tablosida nemis chet el valyutalarining yevrodagi kursi o'rniga dollarni boshqa yirik valyutalariga nisbatidagi kursni aks etadi. Bu holatni boshqa yirik moliya markazlarida ham ko'rish mumkin.

Masalan: 2004-yil 10-iyun kuni birjaning yopilishida kurslar quyidagichi bo'lgan: 1.

Ba'zi valyuta kurslarining kotirovkasi

№	Kurslar	Sotib olish	Sotish
1.	AQSh.doll.-shv.franki	1,5562	1,5627
2.	Evroga AQSh doll.	1,0457	1,0404
3.	AQSh.doll- Ukraina grivna	5,0565	5,3301
4.	AQSh.doll-Yapon ienasi	124,29	124,78
5.	Funt ster.-AQSh doll.	1,4599	1,4555

Yuqorida qayd etilgan kurslar banklar o'rtasida bo'ladigan operatsiyalarda sotib oluvchi va sotuvchining kurslarini o'zida namoyon etadi. Shuningdek mijoz bilan bank o'rtasidagi kurslarni namoyon etadi. Agar biz AQSh doll. Yevroga 0,9070-0,9075 kotirovkasini ko'rsak, bunda 1 kurs dollarga yevro xarid kursi yoki yevroni sotuvchining kursi va 2 kurs dollarni sotuvchi kursi yoki yevroni sotib oluvchi kursi bo'ladi.

Kross kurs —bu bir mamlakatning valyutasini ikkinchi bir mamlakat valyutasiga nisbatan uchinchi bir mamlakat valyutasi ko'pgina hollarda USD orqali ifodalanadigan nisbati. Kross-kurs xalqaro miqyosda keng qo'llaniladi. Uni asosan yirik kompaniyalar va korporatsiyalar qo'llaydi. Bu valyuta kursini aniqlashning real yo'li hisoblanadi. Agar Parij banki fransuz frankiga shvetsariya markasi oldi—sotdisini amalga oshiriyotgan bo'lsa, unda u kross-kursdan foydalanishi tabiiy holat.

Jahon bozorida kross-kursdan ko'proq AQSh dollaridan foydalanadi. Bunga sabab eksport, import operatsiyalarda uning salmog'i kattadir. Valyuta bozorlari iqtisodiyotning barometri sifatida iqtisodiyotni tartibga solib turadi.

Naqd pul operatsiyalari va ularning riskka tortilishi tahlili

Chet el valyutasidagi bitimlar Yevropa banklarida taxminan soat 9.00. da boshlanadi, biroq, dillerlarning ish faoliyati bu bitimlarni tuzishdan kamida bir soat oldin boshlanadi. Har kuni ertalab chet el valyuta bo'limi boshlig'i o'z xodimlarini bitimlar tuzish bo'yicha me'yoriy hujjatlar hamda zaruriy ma'lumotlar va yangiliklar bilan

ta'minlaydi. U o'z yo'nalishini qayta ko'rib chiqadi (bozorni bir necha oy oldin tahlil qiladi) va quyidagi omillar asosida o'zining taktikasini aniqlaydi:

Floutning tizimida ayirboshlash stavkalarida aniqlovchi valyuta va foiz stavkalarining iqtisodiyotda o'zgarishi asosiy omillardan bo'lib qolmoqda. Bunda ular bitimlarni kursning oshishiga o'ynaydilar.

Siyosiy omillar. Ularga misol qilib ijtimoiy holat, huquq qo'llanmay almashishi va shu kabilar o'z ta'sirini ko'rsatishi mumkin va xatto bozorda muhim omil bo'lishi mumkin.

v) chet el valyutasida bankning o'z pozitsiyasi.

Market-maykerlar va ularning valyuta bozoridagi o'rnini biz nisbatan iqtisodiyoti erkin mamlakatlarda kurs asosan yirik banklar va yirik milliy hamda trans milliy kompaniya va korporatsiyalarning market-meykerlar tomonidan kutilayotgan va taklif o'rtasidagi farqi bog'liq holda o'rnatiladi.

Market meykerlar turli valyutalarni bitimlar bo'yicha sotib olish va sotish kurslari kotirovkasini doimiy ravishda amalga oshiruvchi moliya muassasalari hisoblanadi. Bozorda passiv ishtirokchilari sezilarli darajadagi kapital bilan qatnashayotgan bo'lsalar ham, bozor holatiga kuchsiz ta'sir ko'rsatadilar va ularning faoliyati ochiq bozordagi kurslarni professionallar tomonidan tartibga solishga majbur qilishi mumkin. Albatta, market-maykerlar faqatgina chet el valyutalarini milliy valyuta bilan solishtirmaydilar, balki ular milliy valyutaga tegmagan holda chet el valyutalarining kotirovkalarini amalga oshiradilar. Umuman ma'lum bir valyutalarni emitenti bo'lgan mamlakatlarda shu valyuta bo'yicha market-maykerlar shu mamalakatda joylashgan bo'ladi. Germaniyadan, Shveysariya franki bo'yicha esa Shveysariyadan topish mumkin. Market-maykerlar o'zi mutaxassis bo'lib hisoblangan valyuta oldi-sotdi kursi kotirovkasini amalga oshiradi. Nisbatan kam banklar butun dunyo valyutasi katirovkasini beradilar, shunday bo'lsa-da, Buyuk Britaniyaning kliring banklari kabi yirik milliy banklari o'z mijozlariga keng ko'lamda kotirovkalarni taklif etadi. Valyuta bozorida kam uchraydigan valyuta bilan bog'liq operatsiyalar diling bo'limining o'zi emas, balki qo'shimcha bo'limlar amalga oshiradi.

Kam uchraydigan valyutalar asosan valyuta bozori rivojlanmagan mamlakatlarga yoki chet el valyutasi bilan bog'liq operatsiyalarga ma'lum cheklovlar qo'yilgan mamlakatlarda uchraydi. Albatta, bunday cheklovlar mamlakat hududiga valyutaning kirib kelishiga emas, balki ko'proq oqib chiqib ketishiga joriy qilinishi tarqalgan. Agar banklar ushbu valyutalar bo'yicha mijozlarning talablarini bajara olmasa, ular o'z filiallari yoki boshqa valyutalarda pul qabul qilish yoki to'lovni amalga oshirish maqsadida korrespondent banklardan foydalanadilar.

Oddiy valyuta kurslari dillerlarga, umumiy qilib olganda alohida muammoni kasb etmaydi. Ular o'z kotirovkalarini bozorda kutilayotgan an'anaga yoki voqeiliklarga bog'liq holda o'zgartiradilar. Bunday yondashuv uchinchi valyuta kursini aniqlaydi. AQSh dollari ko'pgina operatsiyalarda bazis valyuta hisoblansa-da, hatto milliy valyutadagi bitimlarda asosiy valyutalarning bir-biri bilan bo'lgan aniq kursini yoki yetakchi valyutalarga nisbatan bo'lgan kursni aniqlash oson emas. Ko'pgina dillerlar f.st.- AQSh doll; AQSh doll.-yevro; AQSh doll.-shv.franki va shu kabilar operatsiyalarga ixtisoslashadi. Ular bu operatsiyani kotirovkaga qo'shgani uchun har bir xizmati uchun yuqori foiz oladi. Bundan so'ng kotirovkaning aniqligini tekshiruvchi yagona yo'l dollarning quyida valyutalarga nisbatan kotirovkasi hisob-kitob orqali tekshiriladi.

To'g'ri kotirovkada kross-kurs quyidagi usul bilan aniqlanadi.

Misol. O'zbekiston importyori Qirg'izistonda sotib olingan mahsulotlarni to'lash uchun o'z bankiga qirg'iz so'mini sotib olish uchun ariza berdi. Bank qaysi kurs bo'yicha O'zbekiston so'mini qirg'iz so'miga sotadi? Buning uchun avvalo o'zbek so'miga USD sotadigan bankning kotirovkasini bilish kerak.

$$IUSD = 34,50-41,40$$

Ikkinchidan, biz qirg'iz somini sotadigan kross kursni bilishimiz kerak.

$$IUSD = 11,00-12,00$$

$$IUSD = 34,50-41,40$$

$$IUSD = 11,00-12,00$$

100 som=41,40*100-11,00=376,36=komissionlar.

Egri kotirovka to'g'ri kotirovkadan farq qiladi.

Misol. O'zbekistonlik importyor Angliyadan xarid qilingan viskilarning haqini to'lash uchun bankdan GBP sotib olmoqchi. GBP ing so'mga nisbatan kross kursini aniqlang.

IUSD= 34,50-41,40 I GBP= 1,8550- 1,856041,40
1,8560=76,84csv

Qisqacha xulosalar

SPOT operatsiyasi qoida bo'yicha bitim kunini hisobga olmagan holatda ikki ish kuni davomida valyutani ayirboshlash bitimini o'zida namoyon qiladi.

SPOT kurs spot bitimi tuzilayotgan vaqtda bir mamlakat valyutasini boshqa bir mamlakat valyutasidagi bahosidir. SPOT kurs o'zida uning suzib yuruvchi yoki qat'iy belgilangan rejimdan ishlashdan qat'iy nazar operatsiya amalga oshirilayotgan vaqtda milliy valyutaning chet ellarda qadri qanchalik baholanishini o'zida aks ettiradi. Ba'zi valyutalarda ichki va tashqi qiymat degan tushuncha mavjud. Endi esa SPOT bilan bog'liq bitimni ko'rib chiqamiz. Tasavvur qilaylik, Jeneva va Syurixda soat 9 bo'ldi va FORIKS bitimlar boshlandi. Bunda Shveysariya banklari o'rtasida telefonda kelishuvlar boshlandi, sekin-asta valyuta bozoriga chet el valyuta bozorlari ham qo'shiladi. Frankfurtning dilleri AQSh doll.-shv.franki kursi bilan qiziqsa, Shveysariya banki esa ulardan AQSh doll. - yevroga birlamchi kursini so'raydi. Shveysariya franki London, Bryusell, Parij va boshqa shu kabi yirik moliya shaharlarining banklarini chaqiradi yoki ularning o'zi u bilan aloqa o'rnatadi. Shu jumladan, mustaqil brokerlar ham kurslar haqida ma'lumotlar yig'ish bilan bu jarayonga qo'shiladilar. Bularning hammasi bozorning asosiy qatnashchilarining asosiy maqsadini aniqlashga xizmat qiladi. Shu boshlang'ich bosqichdan valyuta xaridori va sotuvchilari o'rtasidagi kurslar nisbatan kengroq namoyon bo'la boshlaydi.

Nazorat va muhokama uchun savollar:

1. Valyuta risklari deganda nimani tushunasiz?
2. Tijorat banklarining valyuta riskini tahlil etishda nimalarga e'tibor berish kerak?
3. «Metching» deganda nimani tushunasiz?
4. Kredit riskini boshqarish deganda nimani tushunasiz?
5. Kreditlarning klassifikatsiyasi nimaga kerak?
6. Muammoli kreditning kriteriyasi nima?
7. Kredit risklari vujudga keladigan omillarni aytib bering.
8. Valyuta «svopi» deganda nimani tushunasiz?
9. Egiluvchan valyuta kursi nima?
10. Tijorat banki likvidligini boshqarish tahlili. (1539)⁹

Asosiy adabiyotlar

1. Абдуллаева Ш.З. Банк рисклари ва кредитлаш. -Т.: Молия, 2003.
2. Дон Патинкин. Деньги, процент и цены. -М.: Экономика, 2004.
3. Малахова Н.Г. Деньги, кредит, банки: конспект лекций. - М.: Приор издат., 2004.
4. Миляков Н.В. Финансы. Учебник. -М.: ИНФРА-М, 2004.
5. Свиридов О.Ю. Финансы, денежное обращение, кредит. Экспресс справочник для студ. вузов. - Ростов н/Д. изд. Центр Март, 2004.
6. <http://www.bankofengland.co.uk/markets/forex/index.htm>
7. <http://www.bankofengland.co.uk/markets/money/index.htm>

⁹ TDIU va MDH mamlakatlari iqtisodiy mutaxassisliklari bo'yicha bakalavriat bitiruv-malakaviy ishlari, magistrlik, nomzodlik va doktorlik dissertatsiyalari uchun savolnoma.

X BOB

VALYUTA RISKLARINI SUG'URTALASH

10.1. Muddatli bitimli operatsiyalar valyuta riskidan himoya vositasi sifatida

Muddatli bitimlar deb, belgilangan muddatda, ammo ikki ish kunidan oshiq bo'lgan muddatda amalga oshiriladigan operatsiyalarga aytiladi. Amaliyotda muddatli bitimlarning quyidagi keng tarqalgan turlari mavjuddir. Ularga:

1. Forvard valyuta bitimlari.
2. Fyuchers bitimlari.
3. Valyuta opsiioni.
4. Svop operatsiyalarini kiritish mumkin.

Valyuta operatsiyalari tasnifi

Naqd valyuta operatsiyalari	Muddatli valyuta operatsiyalari
SPOT	Forvard
	Fyuchers
	Opsion
	Arbitraj

Forvard valyuta bitimi – bu voz kechib bo'lmaydigan va bank bilan uning mijozi o'rtasidagi ma'lum miqdordagi kelishilgan valyutani bitim tuzilayotgan vaqtda qayd qilingan ayirboshlash kursida kelajak muddatlarda shartnoma majburiyatlarini bajarilishidir. Bu vaqt aniq bir sanani yoki ikki sana orasini namoyon qiladi. Buni aniqlashning bir qator muhim joylari borki, ularni aniq tushuntirish lozim:

a) bu voz kechib bo'lmaydigan va majburiy shartnomadir. Bitim tuzilgandan keyin mijozning bitimdan voz kechishga haqqi yo'q. Mijoz shartnomada ko'rsatilgan chet el valyutasini sotib olishi yoki sotishi shart.

b) bu bitim chet el valyutasidagi aniq bir summani tashkil etadi. Mijoz bitimda ko'rsatilgan summadan ko'proq valyutani sotib olishga ham, sotishga ham haqqi yo'q.

v) bitim kelajakdagi aniq sanada bajarilishi shart (agar opsiionli bitimlar bo'lsa – ikkita aniq sananing orasida). Mijoz forvard

bitimining bajarilish sanasini uzoqlashtira yoki yaqinlashtira olmaydi. Yana bir marotaba qayd etib o'tish joizki, forvard valyuta bitimi tuzilgandan so'ng, uning bajarilishi fyuchers bitimlari va valyuta opsiyonlaridan farqli ravishda majburiy hisoblanadi.

Agar bank mijozi bilan chet el valyutasini sotish va sotib olish haqida bitim tuzsa, u faqat mijozi bilan kelishmay, balki tashqi valyuta bozori bilan aloqa qiladi. Bu shuni anglatadiki, bank mijozi yoki bir qancha mijozlari bilan tuzgan forvard bitimlari uchun albatta valyuta bozori orqali valyutani sotib olishini yoki sotishini qoplanishini ta'minlash kerak. Dilerning "pozitsiya"si har qanday ma'lum kunning yoki davrning oxirida doimo teng holda moslashishi shart. Bu shuni anglatadiki, sotib olinayotgan va sotilayotgan valyutalar balanslashtiriladi. Agar mijoz qandaydir sabab bilan bitim shartlarini bajarolmay qolsa (bajarishni xohlamasa), u holda bank bozor bilan tuzgan bitimini bajarishi shart qilib belgilangan. Shuning uchun bank mijozidan bitimda kelishilgan barcha shartlarni bajarishini talab qilishi shart. Shu orqali, forvard valyuta bitimining shartlari qattiq hisoblanadi va agar mijoz uning shartlarini bajara olmasa, bank mijozning forvard valyuta bitimidagi majburiyatlarni bajarmasdan ketib qolishiga yo'l qo'ymaydi, balki bitimning muddatini "uzaytiradi" yoki "yopadi".

Bitimni yopish yoki uzaytirish haqida biroz keyinroq to'xtalamiz.

Forvard valyuta bitimi yoki qat'iy belgilangan, yoki opsiyonli bo'ladi.

a) qat'iy belgilangan forvard valyuta bitimi — bu kelajakdagi aniq bir sanada bajarilishi shart bo'lgan bitimdir. Masalan, 1 — sentabrda tuzilgan qat'iy belgilangan ikki oylik forvard valyuta bitimi, ya'ni ikki oydan so'ng amalga oshiriladigan bitim;

b) opsiyonli forvard bitimi — bu mijozning xohishiga ko'ra bitim tuzilgan vaqtdan uning bajarilishigacha bo'lgan davrning ichida xohlagan vaqtda; ikkita aniq sana davomida.

Qayd etib o'tish lozimki, forvard valyuta bitimi sof valyuta opsiyonlardan farq qiladi. Valyuta opsiioni mijozga kelishilgan bitim shartlarini bajarish va bajarmaslik huquqlarini beradi. Forvardli opsiyon esa, mijozga uni bajarmaslik huquqlarini bermaydi.

Biz bilamizki, forvard bitimi bu ma'lum sanadagi aniq miqdordagi valyutalarni sotib olish yoki sotishning, yoki kelajakdagi aniq ikki sana orasidagi bajarilishi shart majburiyatidir. Biroq, agar mijoz forvard bitimini bajara olmay qolsa nima bo'ladi?

Masalan, importchi quyidagilarga yo'liqishi mumkin, ya'ni:

-- mol yetkazib beruvchi tovarlarni talabga muvofiq yetkazib berishga imkoniyati yo'q, shuning uchun importchi tovarlarni qabul qilishdan voz kechadi va ularga haq to'lashdan bosh tortadi.

— mol yetkazib beruvchi yetkazib keltirishlar miqdori qisqarganidan kelib chiqib, kutilganidan kamroq tovarlarni jo'natdi. Shuning uchun importchi ularga kamroq haq to'laydi.

— mol yetkazib beruvchi yetkazib berish muddatidan kech qoldi, shuning uchun importchi tovarlarga haqni biroz kechroq to'lashi mumkin. Bu voqealarning har birida importchining bankdan chet el valyutasini sotib olish istagi yo'q. Lekin forvard valyuta bitimi shartlari bo'yicha sotib olishni kelishgan. Shu bilan birga, eksportchi ham shunday holatga tushishi mumkin: yo umuman to'lovni olmasligi, yoki bir muddat kechikishlar bilan katta yoki kichik summada olishi mumkin. Bunday sharoitda eksportchi forvard valyuta bitimida ko'rsatilgan shartlarni, xususan, o'zining bankiga barcha yoki ma'lum qismdagi chet el valyutasini sotish imkoniyati bo'lmasligi mumkin. Bankning pozitsiyasi quyidagicha: agar mijoz forvard valyuta bitimi shartlarini bajara olmay qolsa, bank uni mazkur shartlarni bajarishga undaydi.

Mijoz forvard valyuta bitimida kelishilgan miqdordagi valyutani hali sotib olish yoki sotish niyati bor, lekin u mazkur bitimdagi valyutaning yetkazib berilish vaqtini uzaytirish niyati bor. Bunday holatda mijoz quyidagilarni amalga oshirishi mumkin:

a) spot bitimiga muvofiq, bankdan eski bitimni yopishni so'rashi mumkin va oddiy yo'l orqali hisoblangan qo'shimcha davrning kursi bo'yicha yangi bitim tuzishi mumkin;

b) bankdan ushbu bitimdagi sotib olish va sotishning bank kurslarini o'zgartirib, bitimni uzaytirishni so'rash.

Shunday qilib, forvard valyuta bitimini uzaytirish qanday oqibatlarga olib keladi?

1. Forvard valyuta bitimini yopish singari bank o'zining tashqi valyuta bozoridagi pozitsiyasini himoya qiladi va shuning uchun:

- agar birlamchi forvard valyuta bitimi bank tomonidan valyutani sotishga yo'naltirilgan bo'lsa, endi u sanani uzaytiruvchi o'zining spot xarid kursini qo'llaydi (yopishda ham shunday);

- agar birlamchi forvard bitimi bank tomonidan valyutani xarid qilishga yo'naltirilgan bo'lsa, endi u sanani uzaytiruvchi o'zining spot sotish kursini qo'llaydi (yopishda ham shunday).

Bank odatda bitim muddatini uzaytirayotganda mijozning joriy hisob raqamida "forvard" kursi bilan yopilish "spot" kursi o'rtasidagi farqni milliy valyutada yozuvlarni qayd qilib boradi, ya'ni mijozning hisob raqami foyda bo'lganda kreditlanadi va zarar aniqlanganda debitlanadi.

Forvard valyuta bitimini uzaytirish yopishga qaraganda quyidagilar bilan ajralib turadi, bunda bank mijoz bilan oddiy forvard bitimidan farqli ravishda mijozga maqbul bo'lgan kurs bo'yicha yangi forvard bitimini imzolaydi.

Bu quyidagi yo'l orqali amalga oshiriladi:

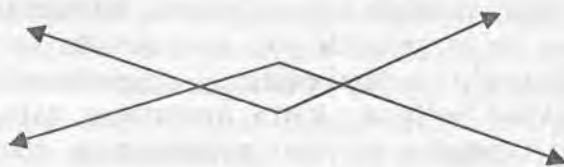
- bank tomonidan valyutani sotish muddatini uzaytirish ko'rilyotganda, "spot" kurs bo'yicha xarid qilish va joriy mukofot yoki diskont bo'yicha sotishni qo'llash;

- bank tomonidan valyutani xarid qilish muddatini uzaytirish ko'rilyotganda, "spot" kurs bo'yicha sotish va joriy mukofot yoki diskont bo'yicha xarid qilishni qo'llash.

Bu yana "diagonal qoida" sifatida mashhurdir, ya'ni forvard bitimi uzaytirilayotganda forvard kursi quyidagicha aniqlanadi:

Sotishning spot kursi

Xaridning spot kursi

Sotishning
mukofot yoki diskonti

Xaridning
mukofot yoki diskonti

Agar ushbu qoida hali unchalik darajada tushunarli bo'lmasa, forvard valyuta bitimi kursini quyidagicha aniqlashimiz mumkin:

a) agar bu bitim bank tomonidan sotishni (va mijoz tomonidan sotib olishni) nazarda tutsa:

- muddatni uzaytirish sanasiga bankning spot xarid kursi (bitim muddati uzaytirilmaganda, bankning bitimni yopish kursi);

- bitim muddatini uzaytirish davrida (masalan, agar bitim bir oyga uzaytirilgan bo'lsa, unda sotish kursiga forvard diskonti hisoblanadi yoki mukofot qo'shiladi) bankning sotish kursiga minus diskont (yoki sotish kursiga plyus mukofot).

b) agar bu bitim bank tomonidan sotib olishni (va mijoz tomonidan sotishni) nazarda tutsa:

- muddatni uzaytirish sanasiga bankning spot sotish kursi (bitim muddati uzaytirilmaganda, bankning bitimni yopish kursi):

- bankning xarid kursiga minus diskont yoki bitimni uzaytirish davriga plyus mukofot. Ta'kidlash lozimki, forvard bitimini uzaytirishda bank mijozga bitimni yopishga, ya'ni «diagonal qoida»ga nisbatan ancha qulay ayirboshlash kursini taklif qiladi.

Moliyaviy fyuchers bitimlari 70-yillarda xalqaro valyuta bozorida birinchi bor qo'llanilganligining o'zidayoq keng tarqaldi. Moliyaviy fyucherslar konsepsiyasi xom ashyo va oziq-ovqat mahsulotlaridan keladigan foydaga asoslanadi. Standart hajmdagi va miqdordagi har qanday mahsulot fyucherslar birjasida oldi-sotdi obyektini sifatida qatnashishi mumkin. Agar qandaydir bir mahsulot fyuchers operatsiyasining obyektini hisoblansa, tasavvur qilish mumkinki, bunday operatsiyani yevro, funt sterling yoki shveytsariya franki bilan o'tkazish osonroq hisoblanadi. Shuni aytish mumkinki, aloqa tizimining doimiy ravishda takomillashishi, bitimlarni tuzadigan joy – ma'lum bir mahsulotlar yoki shartnomalar sotiladigan va xarid qilinadigan o'rta asrlarni eslatuvchi o'ziga xos aylanma savdo rastalari mavjud bo'lgan katta operatsion zalni eslatadi. Operatsiyalar faqatgina operator xodimlarning ularga maxsus belgilangan joyda turgan holatlarda amalga oshirilishi mumkin. Bundan tashqari, shartnomalarni sotish va sotib olish mumkin.

olish evaziga belgilangan miqdordagi pulni — vositachilik haqini to'laydi. Opsion oldindan belgilangan muddatgacha kuchga ega bo'ladi. Ushbu muddat ekspiratsiya sanasi deb ataladi. Opsion turli tovarlar uchun tuzilishi mumkin. Shuningdek, u tovarni amalda yetkazib berilishini ko'zda tutmasligi mumkin.

Opsionlarning quyidagi ikkita asosiy turi mavjud:

- «koll-opsion» yoki xarid qilish uchun opsion;
- «put — opsion» yoki sotish uchun opsion.

Opsionning amal qilishi to'g'risida aniq tasavvurga ega bo'lish va opsion strategiyalarini tahlil qilishda foyda-zararlar diagrammasidan foydalaniladi. Ushbu diagrammalar bu opsion yoki bir necha opsionlar tovarlarga har-xil narx qo'yilgan vaqtda qancha foyda (zarar) keltirishi mumkinligini ko'rsatadi. 1 AQSh dollari uchun 1200 ros.rubli nisbatidagi kurs bo'yicha valyuta sotib olingan yoki sotilgan holatda foyda va zararlarining o'zgarishi 10diagrammada ko'rsatilgan. Absiss o'qi bo'yicha AQSh dollarining vujudga kelishi mumkin bo'lgan kursi ko'rsatilgan. Ordinatsiya o'qi bo'yicha esa, valyutani xarid qilish va sotish operatsiyasi keltirishi mumkin bo'lgan foyda va zararlar aks ettirilgan. 1-chi diagrammada AQSh dollari kursi 10 bandga oshgan holatda investor har bir xarid qilingan dollar kursi 10 bandga oshgan holatda investor har bir xarid qilingan dollar uchun 10 rubl foyda ko'rish, kurs 10 bandga tushganda esa, har bir dollar uchun tegishli ravishda 10 rubldan ziyon ko'rishini aks ettirgan. Valyuta opsionlarning yo'nalishi. Valyuta opsionlari valyuta riskini kamaytirish va oldini olish maqsadida foydalaniladi va ulardan quyidagi hollarda foydalanish maqsadga muvofiq hisoblanadi:

1. Valyuta tushumining to'lovining vaqti va miqdori aniq bo'lmaganda. Agar bitim amalga oshmasa, opsion bozorda sotilishi (agar uning qandaydir bir qiymati bo'lsa) mumkin, yoki daromad bilan bajarilishi (agar bajarilish narxi «spot» kursga nisbatan ancha muvofiq bo'lsa) mumkin.

2. Chet el valyutasida baholangan tijorat taklifi hisoblangan xorijiy shartnomani rag'batlantirish uchun.

3. Chet el valyutasidagi mahsulotlarining narx-navosini

(preyskurant) chop etish.

4. Narxga o'ta sezgir bo'lgan eksport va import tovarlarini himoya qilish.

Agar ayirboshlash kursining yaxshi tomonga o'zgarishi yuz bersa, opsiyon importchi eksportchiga undan daromad olish imkoniyatini tug'diradi (bunda u forvard valyuta bitimlaridan importchi-eksportchining qat'iy belgilangan kursga bog'lanib qolishini oldini oladi). Bu shuni anglatadiki, daromad importchi-eksportchining mijozlariga tayinlangan narxlarda aks etadi. Kompaniya ma'lum bir belgilangan valyutaning holatini (riskini) bilmasdan chet el valyutasini sotish haqida forvard valyuta bitimi tuzmaydi.

Masalan, tasavvur qilaylik, Kamol Ltd. Kompaniyasiga Germaniyada yevroda tayinlangan narx bo'yicha bitim tuzish taklif etilgan. Kamol Ltd. Kompaniyasi taxminicha, bitim 1.850.000 funt sterling qiymatida turadi. Bu bitimga takliflarning ko'pligi va raqobatning kuchliligini e'tiborga olib, kompaniya bu bitimni 2 mln. funt sterlingda baholadi. Hozirgi vaqtda 1 funt sterling, 2,80 yevroning tashkil etilishini hisobga olib, u 5,600.000 yevro miqdoridagi taklifni tashlaydi. Bitim olti oy muddatdan oldin tuzilmaydi.

Amerika opsiyon deb, odatda opsiyonning harakat muddatini xohlagan vaqtida bajarilishiga va shuning uchun opsiyonning harakat muddati uning birinchi va oxirgi hisob-kitob sanasi orasida o'rnatiladi.

Yevropa opsiyon deb, odatda opsiyonning faqat hisob-kitobning oxirgi davrida bajarilishiga aytiladi. Opsion bitimi bo'yicha hisob-kitobni amalga oshirish uchun ikki ish kuni olinadi va shuning uchun valyuta opsiyon uning egasi tomonidan hisob-kitob ko'zda tutilgan kundan ikki kun oldin bajarilishi shart, masalan, agar opsiyon egasi uni bajarilishini istasa, Yevropa opsiyon hisob-kitob sanasidan ikki kun oldin bajarilishi shart.

Valyuta opsiyonlari turli moliya institutlarida rasmiylashtirilishi mumkin:

a) ular bankning mijozlari uchun yoziladi- birjadan tashqari opsiyonlar;

b) ularni opsiyon birjalaridan sotib olish mumkin-birja opsiyonlari

Birjadan tashqari opsionlar odatda bank tomonidan ishbilarmon mijozga mos keluvchi tijorat shartnomasiga yoziladi. Ular mijozning talabidagi summasi, bahosi (ya'ni, ayirboshlash kursi) bilan birga, uning bajarilish sanasiga ham aniq moslashtirilgandir.

Bu turdagi opsionlarning eng asosiy kamchiligi uning muomalasining yo'qligi hisoblanadi. Mijoz opsionning bajarilish sanasigacha ushlab turishi yoki uni bajarishi, yoxud uning muddati o'tib ketishiga yo'l qo'ymasligi kerak.

Birja opsionlari—bu valyuta opsion bitimlarining jamlangan summasi va vaqtning davriy yig'indisidir.

Bitimning bajarilish sanasi va summasi birjadan birjagacha o'zgaradi, lekin masalan, Filadelfiyada har bir sterling bitimi bajarilish bahosi (ayirboshlash kursi) 12.500 f.st. summasida tuziladi va mart, iyun, sentabr va dekabrda muddatiga besh sent qadamida kotirovka qilinadi.

Bu opsionlarning muomaladaligi o'zaro quyidagicha katta ehtimollikni olib keladi, bunga muvofiq savdning asosiy hajmi mos keluvchi tijorat bitimlarida qayd qilinmaydi, balki chayqovchilik xarakteriga egadir. Qoida bo'yicha, bu kabi opsionlarda buyurtmaga nisbatan narxlarning diapozoni nisbatan kamroqdir (birjadan tashqari). Birja opsionlarning kamchiligi bo'lib, uni tugallash va kerakli summani aniq «moslash»ning iloji yo'qligi hisoblanadi.

Valyuta opsionlari kamchiligi. Valyuta opsionlarining ommabopligi o'sib bormoqda va undan foydalanish borgan sari kengayib bormoqda. Banklar o'z mijozlariga ularni sotishda faol qatnashishiga harakat qiladi.

A) Lekin valyuta opsionlarning quyidagi kamchiliklari mavjuddir:

Qiymat. Valyuta opsionlari kompaniyalarini nafaqat ularni yomon holatdan, valyuta risklaridan himoya qiladi, balki ularga valyuta kurslarining «ijobiy» o'zgarishidan foydalanish imkoniyatini beradi. Bu xizmat so'zsiz qimmat hisoblanadi. Mukofotning qiymati valyuta bilan qoplangan umumiy summani 5% atrofni tashkil qiladi, shunday bo'lsa-da, summaning aniqligi kutilayotgan kursning ayirboshlanishi o'zgarishiga bog'liqdir.

B) «Oldindan» to'lovning zarurligi. Valyuta opsiyonlari uning tuzulish vaqtida to'laniladi. Bu barcha kompaniyalarga yoqmaydi, chunki ular opsiyonni amalga oshirishni istasalar ham, ular har doim naqd pulga ega bo'lmaydi.

V) Savdo opsiyonlarni barcha valyutalarga nisbatan olib bo'lmaydi, shunday bo'lsa-da, birjadan tashqaridagi opsiyonlar har qanday erkin konvertirlanadigan valyutaga erkin tarzda sotiladi.

G) Birjadan tashqari opsiyonlarning muomalasi mavjud emasligi.

Svop operatsiyalari. Valyuta bozoridagi xalqaro bitimlar, xususan, kapitalning qisqa muddatli eksporti svop-bitimlardan tez-tez foydalanishga olib kelmoqda. Agar kapitalning eksporti boshqa valyutaga bog'lanishni taxmin qilsa va agar kafolat asosida bajarilishi shart hisoblansa, svop-bitimdan foydalanishni taqozo etadi.

Svop operatsiyasi- bu bir vaqtning o'zida chet el valyutasini har xil sanaga turli hisob-kitoblar shartida teng summada sotib olish va sotishdir. Svop – bitimlar, shuningdek, banklar tomonidan chet el valyutasidagi o'z majburiyatlarini qoplash maqsadida foydalaniladi. Shunday qilib, banklar svop bitimlardan o'z valyuta pozitsiyalarini muvofiqlashtirish usulini va valyuta kurslarini tebranishi oldini olish maqsadida foydalanadi.

Qisqa muddatli kapitallar chet elga investitsiyaga asosan ikki sabab bilan qiziqadilar:

a) mahalliy valyuta bozori investitsiyalash imkoniyatlarini ta'minlay olmaydi;

b) boshqa mamlakatga va valyutaga investitsiyalash juda katta foydani va'da qiladi.

Birinchi voqeani masalan, Shveysariyaga nisbatan qo'llaymiz. U yerda haqiqiy ichki valyuta bozori mavjud emas; nisbatan kichik banklar, shuningdek, korporativ va xususiy mijozlar o'z jamg'armalarini yirik Shveysariya bankiga joylashtirishi mumkin, lekin yirik bank o'z navbatida kapitallarni mahalliy valyuta bozoriga joylashtirish imkoniyatiga ega emas, chunki kichik mamlakatlarda bunday qimmatli qog'ozlarning amal qilishi amri mahol. Shunday qilib, yirik Shveysariya banklari ortiq likvid kapitallarni chegaradan tashqariga joylashtirishga majbur bo'ladilar. Bu asosan Yevrobozorda xedjirlash asosida muddatli

depozitlarga joylashtirish bilan amalga oshiriladi.

10. 3. Valyuta risklari, ularni sug'urta qilinishidagi muammolar va ularni hal etish yo'llari

Respublikamizda ham rivojlanayotgan boshqa davlatlar kabi ma'lum valyutaviy cheklashlar mavjud. Ularning eng asosiysi milliy valyutani erkin konvertlanadigan valyutalarga to'la qonli konvertatsiyalashning yo'qligidir.

Bu, masalan, quyidagilarda namoyon bo'ladi: Raqobatbardosh mahsulotlar ishlab chiqarmoqchi bo'lgan korxonalar o'zining tarkibini yaxshilashga, yangi texnologiyalar kiritishga, malakali mutaxassislarga ehtiyoj sezadi. Bunga amalda erishish uchun rivojlangan mamlakatlarning tajribasini o'rganish, ulardan yangi texnologik asbob-uskunalarni sotib olish, o'z mutaxassislarini chet ellarda o'qitish yoki chetdan jalb qilish kerak. Buning uchun chet el valyutasidagi mablag'lar zarur bo'ladi.

Hozirda Respublikada bozor munosabatlari rivojlanayotgan davrda konvertatsiyaga valyuta rezervlarining yetishmasligi chet el investitsiyasini jalb qilishga ehtiyojini yuzaga keltiradi.

Milliy valyutani boshqa valyutalarga erkin konvertirlanishiga erishish- iqtisodiyotni tarkibiy jihatdan qayta qurish, tashqi iqtisodiy faoliyatni kengaytirish hamda pul-kredit va valyuta siyosatini takomillashtirishni ta'minlashni talab etadi.

Bunga osonlikcha erishilmaydi. Chunki dunyoning hamma mamlakatlari ham erkin konvertirlanadigan valyutaga ega emas.

O'z milliy valyutasining qadrini oshirish uchun har qanday davlat o'z hududida valyutani tartibga solish usullari bilan chet el valyutasini milliy naqd va naqd pulsiz oborotga ta'sirini kamaytirgan holda milliy valyutani boshqa valyutalarga erkin ayirboshlanishini ta'minlashi uchun barcha shart-sharoitlarni yuzaga keltirishi shart. Bir qator davlatlarning tajribasi shuni ko'rsatadiki, erkin konvertatsiyasiga faqatgina iqtisodiyotning ma'lum rivojlanish bosqichida erishiladi.

Hatto Yaponiya, Janubiy Koreya va Janubiy – Sharqiy Osiyoning boshqa rivojlanayotgan davlatlari uzoq vaqt mobaynida turli shakldagi valyutaviy cheklashlarni qo'llashga majbur bo'lganlar.

Valyuta rezervlarini yetishmasligi sharoitida valyuta bozorini rivojlantirish maqsadida Markaziy bank Moliya vazirligi bilan birgalikda 1994-yili Respublika korxonalarining eksportdan tushgan tushumlarining 15 foizini majburiy sotishni tasdiqladi, bu vaqtda bu majburiy sotuvdan tashqari eksportdan tushgan tushumdan olinadigan 15 foizli soliq ham mavjud.

Bundan keyingi qadam soliqni bekor qilinishi va uning o'rniga korxonalar eksportidan tushgan tushumdan olinadigan majburiy sotuvni 30 foiz qilib belgilanishi bo'ldi. Ushbu chora-tadbir korxonalarini eksportga qiziqishlarini yanada oshirdi. Chunki endi ularning foydasining bir qismi majburiy tarzda olinmasdan, balki chet el valyutasidagi tushumining bir qismi milliy valyutaga ayiriboshlanib korxonaning o'ziga qaytariladi. Bu tushgan tushum Markaziy bankning valyuta zahirasini oshirishga qaratilgan edi.

1994 -yil 1- iyuldan respublika milliy valyutasi so'mning kiritilishi bilan uning qadrini kuchaytirish uchun zaruriy chora-tadbirlar o'tkazishga ehtiyoj sezildi. Bunga ichki bozorni to'yintirishga, korxonalar faoliyatini eksport potensialini kengaytirishga qaratilgan chora-tadbirlarni qo'llash qo'l keldi. Shuning uchun 1994-yil 7-oktabrda O'zbekiston Respublika Vazirlar Mahkamasining «O'zbekiston Respublikasi valyuta bozorini rivojlantirish bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida»gi qarori milliy valyutani barqarorligini ta'minlashdagi muhim bosqich bo'ldi. Chunki ushbu qarorda birinchi bo'lib respublika hududida qonuniy yagona to'lov vositasi — so'm rasmiy e'lon qilindi.

Shu bilan birga naqd pulsiz chet el valyutasida importyor-korxonalarining talabini ta'minlash uchun chet el valyutasidagi rezervlarga qo'shimcha ehtiyojni qondirishni ta'minlash zarurati yuzaga keldi. Va oqibatda 1995- yilda markazlashgan barcha eksport tushumi va davlat resurslari Markaziy bankka majburiy sotilishi belgilab qo'yildi. Ma'lumki, 1997- yilda paxta tolasini eksporti eksport hajmining 40 foizini, elektr-energiya, yoqilg'i mahsulotlari eksportdan tushayotgan barcha tushumning 6 foizini tashkil qildi.

Hozirgi vaqtda import o'rnini bosuvchi yoki eksportga yo'naltirilgan ishlab chiqarish texnologiyasini va respublikaga birinchi

darajali kerakli xalq iste'moli mollarini olib kelishni ta'minlaydigan korxonalariga ichki valyuta bozorini rivojlantirish maqsadida korxonaning so'mdagi mablag'larini erkin ayirboshlanadigan valyutaga ustuvor tarzda konvertirlashning ishlab chiqilgan mexanizmi amal qilmoqda.

Bundan tashqari, respublika hukumatining qaroriga muvofiq, chet el investitsiyasi ishtirokidagi eksportga yo'naltirilgan va import o'rnini bosuvchi mahsulotlar ishlab chiqaruvchi korxonalariga so'mdagi mablag'larini erkin ayirboshlanadigan valyutaga o'z vaqtida konvertatsiyalash kafolatlangan, shu jumladan chet el ta'sischilariga tegishli ulushning foydasi va devidendini konvertatsiyasi ham.

Valyuta operatsiyalarini va valyuta bozorini rivojlantirishdagi keyingi qadam bo'lib, korxonalarining valyuta tushumidan Markaziy bankka 30 foizlik majburiy sotuvi bekor qilindi va buning o'rniga valyuta bozorini liberallashtiruvchi birjadan tashqari valyuta bozori yuzaga keltirildi. Bu vakolatli banklarga talab va taklifdan kelib chiqib, mustaqil ravishda ayirboshlash kurslarini o'rnatish imkoniyatini yaratdi. Vakolatli banklarning birjadan tashqari valyuta bozorida operatsiyalar o'tkazishda manba bo'lib korxonalarining 30 foizlik majburiy sotuvidan tashqari, ularning o'z resurslari hamda mijozlarining chet el valyutasidagi depozitlari va boshqa jalb qilingan mablag'lari hisoblanadi.

Valyutani tartibga solish sohasi bo'yicha olib borilgan chora-tadbirlar korxonalarining valyuta resurslaridan foydalanish imkoniyatini kengaytirdi. Yuqoridagilardan shuni xulosa qilish mumkinki, respublikamizda o'tkazilayotgan valyuta operatsiyalarining hajmi sekin-asta bo'lsada, barqaror holatda rivojlanish an'anasiga ega.

Biroq, so'mning to'liq konvertirlanishiga erishish uchun bir qator birinchi darajali vazifalarni hal etish lozim: eksport va ishlab chiqarish tarkibini yaxshilash, texnologik qoloqlikni bartaraf etish, ishlab chiqarilayotgan mahsulot sifatini va mehnat unumdorligini oshirish zarur. Bu natijalarga erishish uchun ma'lum vaqt kerak. Shu bilan birga, milliy valyutani to'liq konvertirlagan holda raqobatbardosh

iqtisodiyot bilan jahon bozoriga kirish sharaflidir. Demakki, soʻmni ichki konvertirlash asosiy maqsad boʻlmay, balki milliy iqtisodiyotni jahon bozoriga teng huquqli integratsiyasi uchun qoʻyilgan bir vosita xolos. Oʻzbekistonda katta hajmda forvard operatsiyalarini rivojlantirish istiqbollari va valyuta opsiioni hamda valyuta fyuchersi operatsiyalari bilan Yevropa bozoriga chiqish imkoniyatlari mavjuddir. Respublikada spot-bozorining rivojlanmaganligi muddatli bitimlarning rivojlanishiga toʻsqinlik qilmoqda.

Bugungi kunda Oʻzbekiston Respublikasining faqatgina bir necha tijorat banklarigina yetakchi chet el banklari bilan korrespondent munosabatlarni oʻrnatganlar. Bundan tashqari, MDH davlatlari banklarida korrespondent hisob raqamlar ochish boʻyicha turli cheklovlar mavjuddir. Tabiiyki, tashqi savdo uchun zarur hisoblangan chet el banklari bilan korrespondent munosabatlarni rivojlantirish kerak.

Oʻzbekiston Respublikasi tijorat banklari valyuta operatsiyalarining yana bir muhim yoʻnalishlaridan biri boʻlib, xalqaro hisob-kitob shakllarini rivojlantirish hisoblanadi. Bu birinchi navbatda hujjatlashtirilgan akkreditiv va toʻlov topshiriqnomasiga tegishlidir. Lekin, bugungi kunda chet ellik sheriklar akkreditivni qoplash summasini va yuqori komission toʻlovlarni talab qilmoqdalar, toʻlov topshiriqnomalari bilan amalga oshiriladigan hisob-kitobda esa, yuqori hajmda oldindan toʻlash talab etilmoqda. Shu bilan birga, Respublikada valyuta operatsiyalarini rivojlantirish uchun valyuta ayirboshlash operatsiyalarini rivojlantirish lozim. Buning uchun, xalqdan naqd chet el valyutasini jalb qilib sotib olishi va erkin tarzda sotishi kerak. Bu turdagi valyuta operatsiyalariga qattiq valyuta cheklovini joriy qilish tijorat banklariga boʻlgan ishonchning yanada pasayishiga va chet el valyutasiga boʻlgan fetishizm rivojlanishiga olib keladi.

Hozirgi vaqtda Respublikada bir qator qoʻshma va chet el banklari tashkil topdi. Ular bir necha oʻn yillik xorijiy tajribalarni bizda qoʻllashga va respublikadagi bank raqobatchiligi rivojlanishiga koʻmaklashmoqda.

Bunday qoʻshma banklar Respublikamizga boʻsh kapitallarni,

investitsiyalarni va xalqaro kreditlarni jalb qilishi mumkin. Bundan tashqari, ular xalq xo'jaligini kreditlashi, demakki, ishlab chiqarishni rag'batlantirishi mumkin.

Bozor munosabatlarining rivojlanishini hisobga olib, umuman keltirilgan hamma ma'lumotlarni tahlil qilsak, Respublikamizda tijorat banklari valyuta operatsiyalarining rivojlanish istiqbollari yetarlidir.

Banklarning bosh maqsadi o'z faoliyatining barqarorligini, samaradorligini, foydaliligini, raqobatbardoshligini hamda uning obro'yini saqlashdan iboratdir. Buning uchun bankda yetarli sharoitlar mavjud bo'lib, buni banklarning 2001- yilda olgan daromadlaridan ham ko'rsak bo'ladi.

Bundan ko'rinib turibdiki, tijorat bank daromadlarida kreditdan olayotgan daromadlar ulushi kamayib bormoqda, chunki u ilgari 60%dan ko'prog'ini tashkil etgan bo'lsa, 2001- yilda 47%ni tashkil etgan. Ikkinchi o'rinda bankning vositachilik operatsiyalaridan olingan daromadlari tashkil etayapti, u jami daromadlarni 41%ini tashkil etgan.

O'zbekiston Respublikasining 2003- yilgacha mo'ljallangan investitsion dasturiga kiruvchi loyihalar ,ya'ni:

- xususiylashtirish jarayonida chet el sarmoyalarining qatnashishi;
- texnikaviy qayta qurollantirish;
- xalq iste'moli mollarini ishlab chiqarishni rag'batlantirish kabi dasturlar natijasida faoliyat ko'rsatish strategiyasi ishlab chiqilmoqda. Agar biz banklarning 2003-yildagi xususiy tadbirkorlik, kichik va xususiy biznes subyektlariga byudjetdan tashqari mablag'lar hisobidan berilgan kreditlarni tahlil qiladigan bo'lsak, tijorat banklari bu yo'nalishda katta ish qilganligini ko'ramiz.

Joriy yil davomida oylik inflyatsiya darajasi asta-sekin pasayib bordi. Tijorat banklari pul taklifini boshqarish pul bazasining o'sish sur'atlari va bank tizimi likvidligini sof ichki aktivlar va xalqaro rezervlar dinamikasini tartibga solish uchun harakat qilyapti.

Bank tizimi tomonidan iqtisodiyotdagi yechimni kutayotgan muhim muammolardan biri bo'lgan xo'jalik yurituvchi subyektlar o'rtasidagi o'zaro qarzlar muammosini hal etish borasida ham bir

qator ishlar amalga oshirilyapti. Qishloq xo'jalik korxonalariga xizmat ko'rsatuvchi korxonalar va tashkilotlarning byudjet oldidagi qarzlari restrukturlandi shuningdek, korxonalar va tashkilotlar o'rtasidagi noto'lovlarni bartaraf etish choralarini sifatida maqsadli kreditlar berildi va faktoring xizmatlari ko'rsatildi. Bu esa, o'z navbatida respublikamizdagi o'zaro muddati o'tgan debitorlik va kreditorlik qarzlarni deyarli bartaraf etish imkonini beradi. 2001-yil davomida bank tizimining iqtisodiyotga bergan kreditlari miqdori 54,2 foizga oshdi.

Bank faoliyatini rivojlantirishning asosiy maqsadlaridan biri moliya bozorida bankning vositachilik rolini kuchaytirishdir. Shu asnoda banklar kredit siyosatini investitsion jarayonlardagi faoliyatini yanada oshirishga kreditlash va investitsiya obyektlarini tanlashda avvalo o'z qo'yilmalarining samaradorligini baholashdan kelib chiqqan holda yo'naltirishga katta e'tibor beryapti.

Pul kredit siyosatining 2002-yilga mo'ljallangan asosiy yo'nalishlari inflyatsiya darajasini pasaytirishga, almashuv kursini unifikatsiya qilishga, milliy valyutani mustahkamlashga, investitsion faollikni kuchaytirishga, bank tizimida amalga oshirilayotgan islohotlarni yanada chuqurlashtirishga va tijorat banklari o'rtasidagi raqobatni kuchaytirish hamda xo'jalik yurituvchi subyektlar o'rtasidagi o'zaro qarzlarni muammosini bartaraf etishga yo'naltiriladi.

Pul-kredit siyosatining tezkor ko'rsatkichlari sifatida rezerv pullar, Markaziy bankning hukumat va tijorat banklariga nisbatan bo'lgan talabini va sof xalqaro aktivlar o'zgarishi orqali belgilangan. Bu ko'rsatkichlar bo'yicha choraklik va oylik chegaraviy mo'ljallar o'rnatiladi va ularning bajarilishi pul-kredit siyosatining bilvosita instrumentlari orqali nazorat qilib boriladi.

Milliy valyutani konvertatsiya qilish huquqiga ega bo'lgan xo'jalik yurituvchi subyektlar soni jiddiy ravishda kengaymoqda, almashtirish shoxobchalari soni ko'paydi, xorijiy valyuta sotib olish tartibi soddalashtirildi.

Valyuta siyosatini erkinlashtirish jarayonini yanada chuqurlashtirish, birjadan tashqari valyuta bozorini kengaytirish va naqd pulsiz hamda naqd valyutani konvertatsiya qilish ko'lamlarini

ko'paytirish maqsadida Vazirlar Mahkamasida 2001-yil 22-iyun kuni qaror qabul qildi. Qarorda O'zbekiston bozoriga konvertatsiya qilinadigan valyuta tushumini keskin ko'paytirish uchun mavjud imkoniyatlar va resurslarni jalb qilish, investitsiya muhitini shakllantirish va eksportga ishlab chiqarish ko'lamlarini kengaytirishga doim bugungi kunda olib borilayotgan ishlarni tahlil qilish, eksport imkoniyatini rivojlantirishni rag'batlantirish Respublika kengashi ushbu masalalar bo'yicha ishlarni tanqidiy baholasin va joriy yilning birinchi yarim yilligi yakunlari bo'yicha 2002-2005-yillarga mo'ljallangan aniq takliflar kiritish.

O'zbekiston Respublikasi makro iqtisodiyot va statistika vazirligi, Moliya Vazirligi, Markaziy banki manfaatdor vazirliklar va idoralar bilan birgalikda ilg'or xorijiy tajribani o'rganish asosida inflyatsiya darajasini pasaytirishga, makroiqtisodiy barqarorlik darajasini oshirishga, ichki bozorni raqobatbardosh iste'mol tovarlari bilan to'ldirish bo'yicha sifat jihatidan yangicha yondoshuvlarni nazarda tutuvchi kompleks chora-tadbirlar dasturini ishlab chiqish.

O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki Makroiqtisodiyot va statistika vazirligi, Moliya vazirligi, tijorat banklari bilan birgalikda bir oy muddatda Vazirlar Mahkamasiga pul-kredit siyosatini qat'iylashtirish va pul agregatlari ustidan ta'sirchan nazoratni kuchaytirish, naqd pul muomalasini mustahkamlash va pul mablag'larning bankdan tashqari aylanmasini qisqartirishga doir takliflar kiritish.

O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki va tijorat banklarining birjadan tashqari valyuta bozorini barqaror rivojlantirish uchun erkin muomaladagi valyutada birlashgan barqarorlashtirish jamg'armasini tashkil etish to'g'risidagi taklifi qabul qilindi.

Quyidagilar birlashgan barqarorlashtirish jamg'armasini shakllantirishning asosiy manbalari etib belgilandi:

- Vakolatli banklar tomonidan jalb qilingan mijozlar bo'sh valyuta mablag'larining bir qismi;

- Vakolatli banklarda valyuta tushumi 50%ini majburiy sotishdan qoladigan va talab yetilmagan mablag'larning bir qismi;

- Kafolatli etkazib berish bo'yicha va eksportning belgilangan prognozidan ortiqcha yuqori likvidli mahsulotlarning xorijiy

kompaniyalar va firmalarga sotishdan olingan valyuta tushumi;

- O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki tomonidan valyuta aktivlarini boshqarishidan olinadigan xorijiy valyutadagi daromadlari.

Jalb etiladigan bo'sh valyuta mablag'larni birlashgan barqarorlashtirish jamg'armasiga yo'naltirishda olinadigan birja summasi vakolatli banklar daromadlarining soliq solinadigan bazasidan chiqarib tashlanadi.

Kichik korxonalarni, xususiyl tadbirkorlikni rivojlantirishni rag'batlantirishni, ularning tashqi iqtisodiy faoliyatini kengaytirish maqsadida 2001-yil 1-iyuldan boshlab:

- mikrofirmalar, kichik korxonalar o'zlari ishlab chiqargan tovarlar eksportidan tushgan valyuta tushumini majburiyl sotishdan ozod qilindi;

- kichik biznes korxonalariga o'zlari ishlab chiqargan tovarlarni valyuta tushumini belgilangan tartibda eksport qiluvchilarning hisob raqamiga o'tkazgan holda, bank muassasalari kassalari orqali naqd xorijiy valyutaga eksport qilishga ruxsat etildi;

- xorijiy kompaniyalar va firmalarga yuqori likvidli mahsulotlarning ayrim turlarini kafolatlangan hajmlarda erkin almashtiriladigan valyutaga sotib olishga doir eksklyuziv huquq berildi. Bunda tovarlar muqobil bank kafolati yoki sug'urta polisi asosida haqini oldindan to'lash shartlarida yetkazib beriladi;

- yuqori likvidli mahsulotlarning ayrim turlari eksport kontraktlari O'zbekiston Respublikasi Tashqi iqtisodiy aloqalar vazirligida ro'yxatdan o'tkazilmasdan oldin yetkazib berish shartlarida sotiladi;

- yuqori likvidli mahsulotlarni ko'rsatib o'tilgan shartlarda sotishdan tushgan valyuta tushumi birjadan tashqari bozorning talab va taklifdan kelib chiqib shakllanadigan erkin kursi bo'yicha O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankiga sotiladi, maqsadli ravishda birlashgan barqarorlashtirish jamg'armasiga yo'naltiriladi.

O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki va Moliya vazirligining quyidagi operatsiyalar bo'yicha xorijiy valyutani xarid qilish va sotishni 2001- yil 1-iyuldan boshlab birjadan tashqari valyuta

bozorining talab va taklifidan kelib chiqib shakllanadigan erkin kursiga o'tkazish to'g'risidagi taklifi qabul qilindi:

- eksport qiluvchilar tomonidan valyuta tushumining 50%ini majburiy sotish;

- asbob-uskunalar, butlovchi buyumlar, xom ashyo, materiallar va xizmatlar importga yangidan jalb qilinadigan xorijiy kreditlarga xizmat ko'rsatish;

- xorijiy investorlar foydasi, devidendlari va boshqa daromadlarini repatriatsiya qilish;

- xizmat safari xarajatlari.

Vakolatli banklar eksport qiluvchi korxonalariga aylanma mablag'larni to'ldirish uchun so'mda qisqa muddatli kreditlar berishni keng joriy etdilar.

Birjadan tashqari valyuta bozorining erkin kursi bo'yicha xorijiy valyutani sotib oluvchi korxonalar 2001-yil 1-iyuldan boshlab erkin almashtiriladigan valyutani xarid qilashga 5 % yig'im to'lashdan ozod qilindi.

O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki va tijorat banklari:

- valyuta almashtirish operatsiyalarini ko'paytirish uchun erkin almashtiriladigan valyutadagi resurslarni jalb qilish vositalardan kengroq foydalanish;

- banklararo kredit, shu jumladan, xorijiy valyutadagi kimoshdi savdolarini yanada rivojlantirish va ular hajmlarini ko'paytirish;

- turistik komplekslar, savdo markazlari, buyum bozorlari, aeroportlar va bojxona postlarida almashtirish shoxobchalari tarmoqlarini qo'shimcha ravishda ko'paytirishga doir kompleks qo'shimcha chora-tadbirlarni amalga oshirdilar.

O'zbekiston Respublikasi Makroiqtisodiyot va statistika vazirligi, Markaziy bank, Moliya vazirligi, Xalqaro valyuta jamg'armasi, Jahon banki, Osiyo taraqqiyot banki, Yevropa tiklanish va taraqqiyot banki hamda boshqa xalqaro moliyaviy va iqtisodiy tuzilmalar bilan iqtisodiyotni yanada erkinlashtirish chora-tadbirlari va bosqichlarini hamda valyuta siyosatini ishlab chiqish masalalari bo'yicha hamkorlik aloqalarining kengaytirilishini ta'minlash zarurligi kelib chiqadi.

Qisqacha xulosalar

Markaziy bankning qayta moliyalash mexanizmi tijorat banklarining kredit resurslar bo'lgan talabini qondirishga, joriy barqarorligini doimiy ta'minlashga va ishlab chiqarish tarmoqlarining tarkibiy o'zgarishlarini ta'minlashga yo'naltirilgan investitsiya dasturlarini ustuvor ravishda moliyalashga xizmat qiladi.

Bank likvidligi va pul bazasining shakllanishi doimiy ravishda monitoring qilib boriladi.

Tijorat banklari o'zining faoliyati doirasida mablag'larni iqtisodiyotning real tarmoqlariga olib kelishiga, banklarda aholi omonatlari hajmining oshishiga va ularni ishlab chiqarishga yo'naltirishga shart – sharoitlar yaratish bo'yicha ishlarni davom ettiradi.

Qat'iy pul-kredit siyosatini amalga oshirish va inflyatsiya sur'atlarini pasaytirish asosida asta-sekin valyuta bozorini erkinlashtirishga o'tish hamda birjadan tashqaridagi valyuta bozorini yanada faollashtirish orqali 2002-yilda milliy valyutaning joriy xalqaro operatsiyalari bo'yicha erkin almashtirilishiga doir chora-tadbirlarda qatnashadi.

Vazirlar Mahkamasi 2002-yilda va joriy yilning birinchi yarim yilligida valyuta siyosatini yanada erkinlashtirish, birjadan tashqari valyuta bozorini mustahkamlashga doir bir qancha aniq chora-tadbirlar ko'rilganligi, unda tijorat banklarining roli ancha oshganligini qayd etadi.

Nazorat va muhokama uchun savollar:

1. Forvard valyuta bitimlariga izoh bering.
2. Fyuchers bitimlari nima?
3. Valyuta opsiyonini qanday tushunasiz?
4. Forvard kursi va spot kursi o'rtasidagi farq nima?
5. Moliyaviy fyuchers bitimlariga sharh bering.
6. Tijorat banki likvidligini boshqarish tahlili. (1539)¹⁰
7. Arbitraj nima?

¹⁰ TDIU va MDH mamlakatlari iqtisodiy mutaxassisliklari bo'yicha bakalavriat bitiruv-malakaviy ishlari, magistrlik, nomzodlik va doktorlik dissertatsiyalari uchun savolnoma.

8. Autrayt kursi va uni aniqlash usullari.
9. Opcion nima va uning turlari?
10. SVOP operatsiyasi mohiyati?

Asosiy adabiyotlar

1. Абдуллаева Ш.З. Банк рисклари ва кредитлаш. -Т.: Молия, 2003.
2. Дон Патинкин. Деньги, процент и цены. -М.: Экономика, 2004.
3. Малахова Н.Г. Деньги, кредит, банки: конспект лекций. - М.: Приор издат., 2004.
4. Миляков Н.В. Финансы. Учебник. -М.: ИНФРА-М, 2004.
5. Свиридов О.Ю. Финансы, денежное обращение, кредит. Экспресс справочник для студ. вузов. – Ростов н/Д, изд. Центр Март, 2004.
6. <http://www.bankofengland.co.uk/markets/forex/index.htm>
7. <http://www.bankofengland.co.uk/markets/money/index.htm>

«Bank operatsiyalarini sug'urtalash» fani bo'yicha yangi pedagogik texnologiya asosida o'qitish qo'llanmasi

O'quv fani: Bank operatsiyalarini sug'urtalash. TDIUning 3-kurs bakalavriati uchun

Mashg'ulot mavzusi: Bank tizimi va bank turlari.

Ajratilgan vaqt: 5 soat.

Fakultet: Xalqaro iqtisodiy munosabatlar.

Kafedra: Xalqaro moliya.

Tayyorlovchi: dotsent Ismatullayev Izzatulla.

Maslahatchilar: O.Yu.Rashidov kafedra mudiri, professor
A.K.Pak. i.f.n., dotsent

O'qitish shakli – ma'ruza mashg'ulotlari

1. Uslubiy qo'llanmaning qisqacha varianti.

1-mashg'ulot.

Ajratilgan vaqt – 2 soat.

Asosiy savollar:

1. Tijorat banklari bozor infratuzilmasining asosiy tarmog'i sifatida. O'zbekiston Respublikasining bugungi kundagi bank tizimi va operatsiyalari – 40 min.

2. Bank turlari. Bank tizimi islohotlari - 40 min.

O'qitishdan kutilayotgan natijalar (yoki o'qitilayotganlarning vazifalari)		
Nimani biladi va tushunadi (o'rganishning maqsadlari)	Nimani amalga oshiradi (psixomotor maqsadlar)	Nimani his etadi (samarali yoki his – bayajon va qadr – qimmatli maqsadlar)
“Bank tushunchasi”ga ta'rif beradi.	Bank tushunchasini tahlil qiladi	Iqtisodiyotni rivojlantirish uchun bank tizimining ahamiyatli ekanligini anglab yetadi.
Bank tushunchasi, turlari va ularni amal qilish jarayonlarini sanab beradi.	Bank tushunchasi va tizimi, mohiyatini tushuntirib, uning shakllanish jarayonlarini tahlil qiladi.	Bank tizimiga aloqador masala muhokamasi yuzasidan guruhdagi muhokamada hamkorlikka intilishni namoyon etadi.
Bank tizimini shakllanish usullarini ko'rsatib beradi.	Xorijiy mamlakatlar bank tizimining shakllanish usullarini o'rgatadi.	Bank tushunchasi va tizimining zaruratini bilib oladi.
Bank tizimi va uning mamlakat iqtisodiyotidagi ahamiyatiga baho beradi.	Bank tizimining mamlakat va xorijiy mamlakatlar iqtisodiyotidagi ahamiyatini aniqlaydi.	Bozor iqtisodiy munosabatlarida bank tizimining faoliyat ko'rsatishining zarurligini tushunib yetadi.

O'qituvchining maqsadlari:

- bank tizimining mohiyatini ochib berish;
- bozor iqtisodiyoti sharoitidagi bank tizimi faoliyatini tushuntirib berish;
- bank tizimining turlarini ko'rsatish;
- bank tizimini shakllanish usullari bilan tanishtirish;
- bank tizimini boshqarish usulini o'rgatish.

Texnologik karta

Ko'rilayotgan savollar	O'qituvchining faoliyati	Talabalarning faoliyati
1. Tijorat banklari bozor infratuzilmasining asosiy tarmog'i sifatida. O'zbekiston Respublikasining bugungi kundagi bank tizimi va operatsiyalari – 40 min.	<p>O'qituvchi qisqacha kirish qiladi va ma'ruza matnining bir bo'lagini o'qishga o'tadi – 10 min.</p> <p>Qiziqtirish fazasi. O'qituvchi talabalarni faollashtirishga ko'maklashuvchi savollarni beradi: 1.Bank deganda nimani tushunasiz? 2.Bank tizimi nima uchun kerak?</p> <p>Anglab yetish fazasi. O'qituvchi topshiriq beradi: 5-6 kishidan iborat kichik guruhlar bo'linib va ushbu guruhlar tarkibida bank tushunchasi va uning ta'rifidan kelib chiqadigan fikrlarni jamlash, bank tushunchasi bilan bog'liq ta'rifni izohlash vazifasini beradi.</p> <p>Mulohaza fazasi. O'qituvchi quyidagi savolni beradi: 1. Bank tizimi va uning zarurligining asosiy sabablarini sanab bering. 2. Bank tushunchasiga oid qanday ta'rif munozaralidir? O'qituvchi birinchi savol bo'yicha xulosa qiladi.</p>	<p>Talabalar o'z e'tiborlarini ushbu mavzu yuzasidan berilgan savollarga qaratadi va savollarga javob beradi – 10 minut.</p> <p>Talabalar bank tushunchasi va tizimi ta'riflari yuzasidan fikrlarni umumlashtirib, jamlaydilar. Bundan so'ng kichik guruhlarning yetakchilari o'z variantlarining taqdimotini amalga oshiradilar - 10 min.</p> <p>Kichik guruhlar tarkibidagi talabalar mazkur savollarga javob tayyorlaydilar va ularning taqdimotini o'tkazadilar – 10 min.</p>

<p>2. Bank turlari. Bank tizimi islohotlari - 40 min</p>	<p>O'qituvchi ma'ruza matnining bir bo'lagini o'qishga o'tadi – 10 min. qiziqtirish fazasi. O'qituvchi juftliklarda muhokama qilinishi uchun savol qo'yadi: 1. Bank tizimining qanday turlari mavjud? 2. Bank turlarini shakllanish usullariga o'z fikringizni bildiring?</p> <p>Anglab yetish fazasi. O'qituvchi kichik guruhlariga topshiriq beradi: Quyidagilarni tushuntirib berish lozim 1. Bank tizimining turlanishi qanday omillarga bog'liq? 2. Bank turlariga o'z munosabat-ingizni bildiring?</p> <p>Mulohaza fazasi. Talabalarga savol: 1. Moliya bozorining turi va bank tizimi orasida qanday bog'liqlik bor? 2. Bank va kredit tizimlari tushunchalari qanday sharoitlarda ishlatiladi? O'qituvchi ikkinchi savol buyicha xulosa qiladi.</p>	<p>Talabalar o'z e'tiborlarini ushbu mavzu yuzasidan berilgan savollarga qaratadi, juftliklarda muhokama etadi va savollarga javob beradilar – 10 min.</p> <p>Kichik guruhlar bank tizimining turlanishi hamda ushbu turlar bilan bog'liq fikrlarni muhokama etadilar hamda berilgan savollar yuzasidan javob tayyorlaydilar – 10 min.</p> <p>Kichik guruhlar moliya bozori va bank tizimi, kredit tizimi tushunchalarining ishlatilish jarayoni kabi berilgan savollar yuzasidan javob tayyorlaydilar – 10 min.</p>
--	--	--

2-mashg'ulot

Ajratilgan vaqt - 2 soat.

Asosiy savollar

3. Tijorat banklarini litsenziyalash tartibi. Tijorat banklari kapitaliga qo'yilgan talablar - 40 min.

4. Tijorat banklarining bugungi kundagi faoliyatini takomillashtirish va mamlakat iqtisodiyotini rivojlantirishdagi rolini oshirish yo'llari - 40 min.

O'qitishdan kutilayotgan natijalar (yoki o'qitilayotganlarning vazifalari)		
Nimani biladi va tushunadi (o'rganishning maqsadlari)	Nimani amalga oshiradi (Psixomotor maqsadlar)	Nimani his etadi (samarali yoki his-hayajon va qadrgimmatli maqsadlar)
<p>“Tijorat banklariga qo'yilgan talablar”ni sanab beradi</p> <p>“Iqtisodiyotdagi holatning va Markaziy bank talablari orasidagi o'zaro bog'liqlik”ni tushuntira oladi</p> <p>Tijorat banklarining iqtisodiyotdagi roli va unga qiladigan o'zaro ta'sirini tushuntira oladi</p> <p>Tijorat banklarining faoliyatini takomillashtirish va mamlakat iqtisodiyotidagi rolini oshirish kabi tushunchalarning farqiga boradi</p>	<p>Tijorat banklariga qo'yilgan talablarni tushuntirib, izohlab beradi</p> <p>Milliy pul birligining sotib olish qobiliyati va uning bank tizimi faoliyati o'rtasidagi bog'liqlikni tahlil qilib, tushuntirib o'tadi</p> <p>Bank tizimi faoliyatining o'zgarishininng mamlakat iqtisodiyotiga ta'siri tahlil etiladi va tushuntiriladi</p> <p>Bank tizimi, va uning iqtisodiyotdagi ahamiyati va uni paydo bo'lish shart-sharoitlari tushuntiriladi</p>	<p>Mamlakatdagi iqtisodiy islohotlarni amalga oshirishda bank tizimiga ta'sir etuvchi omillarni anglab yetadi</p> <p>Bank tizimiga ta'sir etuvchi omillar muhokamasi yuzasidan guruhdagi muhokamada hamkorlikka intilishni namoyon etadi</p> <p>Bank tizimi va unga qo'yiladigan talablar o'zgarishining mamlakat iqtisodiy munosabatlarga ta'sirini bilib oladi</p> <p>Bank tizimini litsenziyalash va bank tizimini mamlakat iqtisodiy hayotidagi roli(mohiyati)ni anglab yetadi</p>

O'qituvchining maqsadlari:

- bank tizimiga qo'yilgan talablar bilan tanishtirish;
- tijorat banklariga qo'yiladigan talablarga ta'sir etuvchi omillarni tavsiflash;
- Markaziy bankning tijorat banklariga qo'yadigan talablari va iqtisodiy muhit orasidagi o'zaro bog'liqlikni izohlash;
- bank tizimini litsenziyalash va bank tizimining mamlakat iqtisodiy hayotidagi roli(mohiyati)ni ko'rsatish;

Texnologik karta

Ko'rilayotgan savollar	O'qituvchining faoliyati	Talabalarning faoliyati
3. Tijorat banklarini litsenziyalash tartibi. Tijorat banklari kapitaliga qo'yilgan talablar – 40 min.	<p>O'qituvchi ma'ruza matnining bir bo'lagini o'qishga o'tadi – 10 min.</p> <p>Qiziqtirish fazasi. O'qituvchi talabalarni faollashtirishga ko'maklashuvchi savollarni beradi: 1. Banklarni litsenziyalashda qanday talablar qo'yiladi? 2. Tijorat banklarining ochilish davrida Markaziy banklar tomonidan beriladigan ruxsatnomalar nimalardan iborat va ularga ta'sir etuvchi omillar qanday tavsiflanadi?</p> <p>Anqlab yetish fazasi. O'qituvchi topshiriq beradi: 5-6 kishidan iborat kichik guruhlar bo'linib va ushbu guruhlar tarkibida valyuta kursiga ta'sir etuvchi omillarni aniqlash yuzasidan kelib chiqadigan fikrlarni jamlash va ularni tasniflash bilan bog'liq masalani izohlash vazifasini beradi</p>	<p>Talabalar o'z e'tiborlarini ushbu mavzu yuzasidan berilgan savollarga qaratadi va savollarga javob beradi – 10 min.</p> <p>Talabalar tijorat banklari faoliyatiga qo'yilgan talablarga ta'sir etuvchi omillarni aniqlash va ularni tasniflash bilan bog'liq fikrlarni umumlashtirib, jamlaydilar. Bundan so'ng kichik guruhlarining yetakchilari o'z variantlari taqdimotini amalga oshiradilar – 10 min.</p> <p>Kichik guruhlar tarkibidagi talabalar</p>

	<p>Mulohaza fazasi. O'qituvchi quyidagi savolni beradi: 1. Qanday obyektiv omillar banklarning faoliyatiga ta'sir etadi va ushbu jarayon qanday yuz beradi? 2. Qanday subyektiv omillar mamlakat bank tizimiga ta'sir etadi va ushbu jarayon qanday yuz beradi? O'qituvchi uchinchi savol bo'yicha xulosa qiladi</p>	<p>mazkur savollarga javob tayyorlaydilar va ularning taqdimotini o'tkazadilar – 10 min.</p>
	<p>O'qituvchi ma'ruza matnining bir bo'lagini o'qishga o'tadi – 10 min. Qiziqtirish fazasi. O'qituvchi juftliklarda muhokama qilinishi uchun savol qo'yadi: 1. Tijorat banklari faoliyatining o'zgarishi va ushbu o'zgarish zaminida qanday omillar yotadi? 2. Tijorat banklari faoliyatini o'zgarishining mamlakat iqtisodiy hayotiga ta'siri qanday? 3. Bank litsenziyasi nima va u qanday holatlarda vujudga keladi?</p> <p>Anglab yetish fazasi. O'qituvchi kichik guruhlariga topshiriq beradi: quyidagilarni tushuntirib berish lozim 1. Tijorat banklari faoliyatini nima maqsadda va qanday tartibga solish kerak? 2. Tijorat banklari faoliyatini tartibga solishning qanday usul va instrumentlari mavjud?</p> <p>Mulohaza fazasi. Talabalarga savol: 1. O'zbekiston Respublikasi hududida tijorat banklari faoliyatiga ta'sir etuvchi qanday omillarni bilasiz? 2. O'zbekiston Respublikasi hududida tijorat banklarini litsenziyalash kim tomonidan va qanday tartibga solinadi? O'qituvchi to'rtinchi savol bo'yicha xulosa qiladi.</p>	<p>Talabalar o'z e'tiborlarini ushbu mavzu yuzasidan berilgan savollarga qaratadi va savollarga javob beradilar – 10 min.</p> <p>Kichik guruhlar tijorat banklarini litsenziyalash va ular faoliyatini tartibga solish maqsadlari, usullari va instrumentlariga aloqador muammoli masalalarni muhokama qiladilar. Kichik guruhlar berilgan savollar yuzasidan javob tayyorlaydilar – 10 min.</p> <p>Kichik guruhlar tarkibidagi talabalar mazkur savollarga javob tayyorlaydilar va ularning taqdimotini o'tkazadilar – 10 min.</p>

IZOHLI LUG'AT

Kredit - o'z egalari qo'lida vaqtincha bo'sh turgan pul mablag'larini boshqalar tomonidan ma'lum muddatga haq to'lash sharti bilan olish va qaytarib berish yuzasidan kelib chiqqan munosabatdir.

Kredit tamoyillari - tovar va pul ko'rinishidagi mablag'larni:

■ qaytarib berishlik;

■ muddatlilik;

■ foiz to'lash shartlari asosida berish natijasidir.

Kredit - o'zga mulki bo'lgan pulni qarzga olib ishlatish borasidagi munosabatdir.

Moiya - barcha xo'jalik subyektlarining o'ziga tegishli pul mablag'lari xususidagi aloqadir.

Kredit subyektlari-korporatsiya, firma, tashkilot, davlat va turli toifadagi aholidir.

Kredit obyekti - vaqtincha bo'sh turgan, berilishi mumkin bo'lgan pullar va tovarlardir.

Kredit vazifalari:

■ pulga tenglashtirilgan to'lov vositalarini (veksel, chek, sertifikat) yuzaga chiqarib, ularni xo'jalik oborotiga jalb qilishdir;

■ bo'sh turgan pul mablag'larini harakatdagi, ishdagi kapitalga aylantirib, pulni pul topadi, degan qoidani amalga oshirishdir;

■ qarz berish orqali pul mablag'larini turli tarmoqlar o'rtasida qayta taqsimlash bilan ishlab chiqarish resurslarining ko'chib turishini ta'minlashdir;

■ qarz berish, qarzni undirish vositalari orqali iqtisodiy o'sishni rag'batlantirishdir.

Tijorat krediti - sotuvchilarning xaridorlarga tovar shaklida beradigan kreditidir.

Bank krediti - banklar pulni uning sohiblariga foiz to'lash sharti bilan o'z qo'lida jamlaydilar va o'z nomidan qarzga berib, foiz olishdir.

Iste'mol krediti - tijorat banklari iste'molchilariga tovar sotib olish uchun bergan qarzidir.

Davlat krediti - banklar davlatdan qarz olishidir.

Xalqaro kredit - bu ssuda kapitalining xalqaro miqyosdagi harakati

bo'lib, bu harakat tovar va valyuta ko'rinishidagi mablag'larni qaytarib berishlik, muddatilik va haq to'lashlik asosida berish bilan bog'liqdir.

Ssuda -qarzga beriladigan pul ssuda deyiladi.

Ssuda kapitali - qarzga berilgan pul ishga solinib, yangidan pul topish, daromad olish uchun ishlatilishidir.

Kreditni qayta taqsimlash - jamiyatdagi vaqtinchalik bo'sh pul mablag'larini bu pullarga ehtiyojmand bo'lgan subyektlar o'rtasida qayta taqsimlashdir.

Kredit turlari:

■ qisqa muddatli kreditlar (muddati bir yilgacha bo'lgan kreditlar)

■ uzoq muddatli kreditlar (muddati bir yildan ortiq bo'lgan kreditlar) dir.

Kreditlash chegarasi - kredit munosabatlarining subyektlariga yoki ssudalarning turlariga nisbatan aniq ko'rsatkichlar shaklida belgilab qo'yiladigan kreditdan foydalanishning qat'iy chegarasi kreditlash chegarasidir.

Kreditning chegaralari - kreditning boshqa iqtisodiy kategoriyalardan farqli tomonlarini, ayni vaqtda, o'sha kategoriyalar bilan o'zaro aloqalarini mujassamlashtiruvchi tushunchadir.

Kreditlashtirish - kredit resurslari hisobidan tadbirlarni amalga oshirish darajasidir.

Lizing - zavodlarni, sanoat tovarlarini, uskunalarni, qo'zg'almas mulklarni mulk egasi tomonidan ularni ishlab chiqarish maqsadlarida ishlatish uchun ijaraga berish to'g'risidagi shartnomadir.

Lizing turlari

■ operativ lizing

■ moliyaviy lizing

Forfeyting - ma'lum huquqlarga yon berishdir.

Kontokorrent krediti - bankning mijoz bo'lgan korxonaga ko'p sonli korxonalar bilan ikki tomonlama aloqada bo'lgan hollarda qo'llashdir.

Hisobli kredit - vekselni tijorat bankiga sotish yo'li bilan olinadigan kreditdir.

Lombard krediti - qisqa muddatli, miqdori qat'iy belgilangan ssuda bo'lib, oson sotiladigan qo'zg'aluvchi mulkdir.

Aktseptli kredit - bunda bank unga mijoz tomonidan qo'yilgan

o'tkaziluvchan vekselni ma'lum shart bilan aktseptlashdir.

Rambursli kredit - akkreditivni aktseptli kredit bilan uyg'unlashuvdir.

Bank aktsepti - importchi banki tomonidan uning vekselini aktseptlanishidir.

Yevrokreditlar - yevrovalyutalarda beriladigan kreditlar.

Yevrovalyuta - o'sha valyutani mamlakat tashqarisidagi barcha yig'indisidir.

Kredit mexanizmi - xo'jalik mexanizmining tarkibiy qismi bo'lib, kreditlash shartlari, usullari va kreditni boshqarishdir.

Kreditga layoqatlilik - korxonaning bankdan so'ragan ssudani u o'z vaqtida va to'liq qaytara olish imkoniyatidir.

Kredit siyosati - bankning kredit resurslarini joylashtirish sohasidagi qarorlarni qabul qilishga imkon beruvchi qoidalar va cheklanishlar majmuidir.

Foiz stavkasi - qarzdor kishining olgan qarzi uchun pul egasiga to'laydigan to'lovidir.

Marja - savdo, birja, sug'urta va bank amaliyotida tovarlar narxi, valyuta va qimmatbaho qog'ozlar kursi, foiz stavkalari va boshqa ko'rsatkichlar farqini ifodalash uchun ishlatiladigan atamadir.

Kredit ekspansiyasi - mamlakatning ssuda kapitallari bozorida foiz stavkalarining pasayishi natijasida kredit oluvchilarning ko'payishi va buning oqibatida, kredit qo'yilmalari hajmining keskin ko'payishi.

Remoliyalashtirish siyosati - Markaziy bank tomonidan tijorat banklari ixtiyoridagi tijorat veksellarni hamda qimmatbaho qog'ozlarni garovga olish va shu yo'l bilan kredit berishdir.

Kredit resurslarining auksioni - kredit resurslarini erkin, ochiq tarzda auksion orqali sotishdir.

Majburiy zahiralar siyosati - tijorat banklari jalb qilgan mablag'laridan ma'lum bir qismini Markaziy bankning zahira fondiga o'tkazilishidir.

Libor - Londondagi jahon ssuda kapitallari bozorida yetakchi erkin almashinadigan valyutalar-AQSh dollari, Germaniya markasi, Yaponiya ienasi, Buyuk Britaniya funt sterlingi kabi valyutalardagi depozitlarga to'lanadigan foiz stavkasidir.

Foiz xavf-xatari - foiz stavkalarining darajasi va harakatining o'zgarishi natijasida zarar ko'rish xavfidir.

Substandart kreditlar - 2 to'lov davrida foiz yig'indisi to'lanmagan kreditlar.

Muammoli ssudalar - qaytarilish muddati kelgan, lekin bank mijozining to'lovga noqobilligi tufayli to'lanmayotgan ssudalar.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

I. O'zbekiston Respublikasi qonunlari, Vazirlar Mahkamasining qarorlari, Prezident Farmonlari, Qarorlari, Farmoyishlari va I.A. Karimov asarlari.

1. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси, -Т.: “Ўзбекистон”, 2002.

2. Ўзбекистон Республикасининг “Ўзбекистон Республикаси Марказий банки тўғрисида”ги қонуни, -Т.: “Ўзбекистон”, 1995.

3. Ўзбекистон Республикасининг “Банклар ва банк фаолияти тўғрисида”ги Қонуни, -Т.: “Ўзбекистон”, 1996.

4. Ўзбекистон Республикаси Солиқ Кодекси, // Халқ сўзи, 2002, 9 январ 6 сон.

5. Ўзбекистон Республикасининг Валютани тартибга солиш тўғрисидаги Қонуни, 2003, 11 декабр.

6. Каримов И.А. Биздан озод ва обод Ватан қолсин. 2-том. -Т.: “Ўзбекистон”, 1996.

7. Каримов И.А. Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида. -Т.: “Ўзбекистон”, 1995.

II. Mahalliy darsliklar, o'quv qo'llanmalar va ma'ruza matnlari

1. Абдуллаева Ш.З. Пул, кредит ва банклар. -Т.: Молия 2000,

2. Гозибеков Д.Г. Инвестицияларни молиялаштириш масалалари. -Т.: Молия 2003.

3. Тожиев Р.Р. Халқаро молия. Электрон дарслик. ТДИУ 2004.

4. Йўлдошев М., Турсунов Й. Суғурта ҳуқуқи. -Т.: Молия 2002.

5. “Ўзбекистон Республикаси Банк тизими”, Ф.М. Муллажонов таҳрири остида, -Т.: “Ўзбекистон”, 2001.

III. MDH va Yevropa mamlakatlarida chop etilgan darsliklar, o'quv qo'llanmalar

1. Дон Патинкин. Деньги, процент и цены. -М.: Экономика, 2004.

2. Деньги, кредит, банки. Учебник для ВУЗов. Под ред. Е.Ф. Жукова, Л.М. Максимова, А.В. Печникова и др. -М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2003.

3. Красавина Л.Н. Международные валютно-кредитные и финансовые отношения. -М.: ФиС. 2003.

4. Лизелотт Сурен. Валютные операции. -М.: Дело 2004.

5. Малахова Н.Г. Деньги, кредит, банки. Конспект лекций. - М.: Приор издат., 2004.

6. Миляков Н.В. Финансы. Учебник. -М.: ИНФРА-М, 2004.

7. Наговицин В.М. Валютная политика. -М.: Финансы и статистика, 2003.

8. Свиридов О.Ю. Финансы, денежное обращение, кредит. Экспресс справочник для студ. вузов. - Ростов н/Д. изд. Центр март, 2004.

9. Титова Н.Е, Кожиев Ю.П. Деньги, кредит, банки. Учеб. пособие для студентов ВУЗов. -М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 2003.

10. Финансы, денежное обращение, кредит. Учебник для ВУЗов под ред. проф. Т.Б.Поляка. -М.: ЮНИТИ- ДАНА, 2003.

IV. Mahalliy, MDH va Yevropa mamlakatlarida chop etilgan monografiya va ilmiy maqolalar

1. Газибеков Д. Инвестицияларни молиялаштириш масалалари. -Т.: Молия, 2003.

2. "Международные инвестиции и международные закупки". Под.ред. Есипова В.Е. СПб, ГУЕФ, 2003.

3. Экономическое обозрение журналі. -Т.: №9 (36) 2004 .

4. Акрамов Э.А. Экономические реформы Республики Узбекистан. -М.: ТОО «Люкс арт», 2003.

5. Миркин Я.М. Ценные бумаги и фондовый рынок. -М.: Перспектива, 2003.

6. Черкасов В.Е. Международные инвестиции. -М.: Дело.

7. Хорн Ж. Основы управления финансами. Пер с англ. -М.: Финансы и статистика, 2003

8. Тоймухамедов И.Р. Банк кредити рисклари. «Бозор, пул ва кредит» журналі № 4. 2003-2004.

V. Foydalangan doktorlik va nomzodlik dissertatsiyalar

1. Алимов Н.Р. Ўзбекистон Республикаси инвестиция бозорида тижорат банкларининг роли. -Т.: 2004. номзодлик

дессертацияси.

2. Кенжабоев А.Т. Тадбиркорлик фаолиятида ахборотлаштириш миллий тизимини шакллантириш муаммолари. -Т.: 2005. номзодлик десертацияси.

VI. Foydalangan magistrlik dissertatsiyalari va bitiruv malakaviy ishlar

1. Нурматов Н.Ё. Хориж капитали иштирокидаги инвестицион лойиҳаларни молиялаштириш хусусиятлари ва муаммолари. ТДИУ, 2004. Магистрлик десертацияси.

2. Уразқўлов И.А. “Банк рисклари ва уларни диверсификациялаш”. Иқтисод магистри даражасини олиш учун диссертация. БМА. -Т.: 2004.

VII. Xalqaro ilmiy anjumanlar materiallari

1. Газибеков Д. «Ўзбекистонда инвестициявий муҳит ва уни яхшилаш йўллари», «Ўзбекистон Республикаси банк тизимини ислоҳ қилиш жараёнида эркинлаштириш ва жаҳон тажрибасини қўллашнинг долзарб муаммолари» мавзусидаги Халқаро илмий-амалий конференция тўплами. БМА, 2003 йил 30 май.

2. Доклад о развитии человека за 2003г. Деловой партнер Узбекистана. №40, 2003 год 4 октябр.

VIII. Me'yoriy hujjatlar (instruksiyalar)

1. Ўзбекистон Республикаси банклари тўғрисида электрон тўловлар тизими бўйича ҳисоб-китоблар юритиш тўғрисида Низом (янги таҳрир) 2004.

2. Ўзбекистон Республикасида нақд пулсиз ҳисоб-китоблар тўғрисида Низомга ўзгартириш ва қўшимчалар. 2004 йил 23 июн.

3. Ўзбекистон Республикаси Президентининг Фармони. «Микрофирмалар ва кичик корхоналарни ривожлантиришни рағбатлантириш борасидаги чора-тадбирлари тўғрисида» Тошкент. 20.06.2005 Ўзбекистон Республикаси Марказий банкнинг меъерий ҳужжатлари тўплами. -Т.: 2003.

IX. Pedagogik va axborot texnologiyalar bo'yicha o'quv va uslubiy qo'llanmalar

1. Охунова Г.Н. Образовательная технология по курсу «Маркетинг в сфере образования» Книга 3. Технологии

обучения в экономическом образовании.- Т.: ТГЭУ, 2005.

2. Гольш Л.В. Введение в технологизацию обучения в экономическом вузе: Книга 2. Технологии обучения в экономическом образовании. –Т.: ТГЭУ, 2005.

3. Илгор педагогик технологиялар асосида дарс ўтиш йўллари буйича. Ўқув услубий ишланмалар тўплами. -Т.: ТДИУ, 2005.

X. Statistik to'plamlar va Internet yangiliklari

1. www.travel-library.com www.thebanker.com
2. <http://www.bankofengland.co.uk/markets/forex/index.htm>
3. <http://www.bankofengland.co.uk/markets/money/index.htm>
4. <http://www.bankofengland.co.uk/coreuproses.htm>
5. <http://www.boj.or.id./en/sirvo.htm>
6. www.cer.uz
7. www.tech.avtobank.ru
8. www.dengiforum.com
9. www.finansmag.ru

MUNDARIJA

Kirish	5
I BOB. Bozor iqtisodiyoti sharoitida risklar va ularning turlari	7
1.1. Bozor iqtisodiyoti va uning bo'g'inlarida risklar va unda bank riskining tutgan o'rni	7
1.2. Makro va mezo darajadagi risklar.....	12
II BOB. Bank risklari, ularning turlari va hisoblash usullari	16
2.1. Bank aktiv operatsiyalari bo'yicha risklar	16
2.2. Bank risklarini hisoblash usullari	16
III BOB. Bank risklarini boshqarish usullari	30
3.1. Bank risklarini boshqarish usullari va strategiyasi.....	30
3.2. Kredit portfelini diversifikatsiyalash risklarni boshqarish usuli sifatida...	33
3.3. Kreditga layoqatlilikni aniqlashning bank riskini kamaytirishdagi o'rmi	36
3.4. Bank xavfsizligini ta'minlash riskni kamaytirish omili sifatida	41
IV BOB. Bank risklari klassifikatsiyasi	45
4.1. Bank risklarini iqtisodiy klassifikatsiyalash va uning zaruriyati	45
4.2. Bankning aktiv operatsiyalari bo'yicha risklar	49
V BOB. Kredit risklari va ularni sug'urtalash	56
5.1. Kredit risk tushunchasi.	56
5.2. Kredit riskini boshqarish muammolari.	57
5.3. Kredit risklarini hisoblash usullari.	61
VI BOB. Banklarning kredit siyosati va risklar	68
6.1. Banklarning kredit portfeli va uni tashkil qilish asoslari.....	68
6.2. Kredit portfelining sifat tahlili risklarni pasaytirish omili sifatida....	71
VII BOB. Bank risklarini kompleks tahlil qilish	77
7.1. Banklarning aktiv operatsiyalari miqyosidagi risklar va ularning darajasi.....	77
VIII BOB. Kredit risklari, ularni boshqarish va baholash	83
8.1. Kredit risklarini boshqarish muammolari.....	83
8.2. Kredit risklariga ta'sir etuvchi omillar va ularni boshqarish.....	85

IX BOB. Valyuta risklari va ularni aniqlash	91
9.1. Valyuta riskining nazariy asoslari, vujudga kelish sabablari.....	91
9.2. Valyuta kurslari hamda tijorat banklari valyuta operatsiyalari o'rtasidagi bog'liqlik va undagi risklar.....	95
X BOB. Valyuta risklarini sug'urtalash	112
10.1. Muddatli bitimli operatsiyalar valyuta riskidan himoya vositasi sifatida	112
10.2. Valyuta risklari va ularni sug'urta qilinishdagi muammolar va ularni hal etish yo'llari.....	117
«Bank operatsiyalarini sug'urtalash» fani bo'yicha yangi pedagogik texnologiya asosida o'qitish qo'llanmasi.....	133
Izohli lug'at.....	139
Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati	143
MUNDARIJA.....	147

CONTENTS

Introduction.....	5
I chapter The bank risk condition in the market attitude	7
1.1. Risks in economy branch and it role in the banks risks	7
1.2. Risks macro and micro economy level	12
II chapter The vide bank risks and it vide	16
2.1 The bank risks on active coring banks.....	16
2.2 The method calculated of risk.....	19
III chapter Management the banks risk.(risk on the bank).....	30
3.1 The strategy management risk on the bank.....	30
3.2. Diversification credit bag, as the factor management of the risk.....	33
3.3 Estimate credit, as the factor decompress risk on the bank.....	36
3.4 Economy safely banks works, as the factor minimization risks.....	41
IV chapter Classification banks risks.....	45
4.1 The economy classification banks risks.....	45
4.2 The risks on active coring of the bank.....	49
V chapter Credit riska and their insurrance	56
5.1 Comprehends of the credit risk.....	56
5.2 The factors, influence on the credit risks.....	57
5.3 The problems management credit risks.....	61
VI chapter The credit politics of the banks and risks.....	68
6.1 Credit bag of the banks and base it organization.....	68
6.2 Qualitative analyze the credit bag, as the factor minimization risks.....	71
VII chapter Complex analyze risks on the bank.....	77
7.1 The risks on the active coring and analyze.....	77
VIII chapter Management, method rating of the credit risks.....	83
8.1 The base directed credit risks.....	83
8.2 The problems management credit risks.....	85
IX chapter Currency risks and it rand.....	91
9.1 The basic base arisen currency risks.....	91

9.2 Communication currency rate and currency operation and arise currency risks	95
X chapter Insurance of the currency risks.....	112
10.1 The urgency currency operations, as the factor protection by the currency isks	112
10.2 The problems insurance currency operations.....	117
Information technologic.....	133
Clossary.....	139
Literature.....	143
Contetns.....	149

I. ISMATULLAYEV

BANK OPERATSIYALARINI SUG'URTALASH

O'quv qo'llanma

Nashr uchun mas'ul:

O'zbekiston Yozuvchilar uyushmasi Adabiyot jang'armasi direktori
Qurbonmurod Jumayev

Muharrirlar:

F. Hayitov, Z. Yo'ldoshyev

Musavvir va texnik muharrir:

A. Mamasoliyev, N. Ortiqov, Sh. Tojiyev

Musahhihlar:

Sherzod Irzoyev, Mahfuza Aminjonova

Terishga berildi 04.10.2005 y. Bosishga ruxsat etildi 20.11.2005 y.

Qog'oz formati 60x84 $\frac{1}{16}$. Ofset bosma usulida bosildi.

Nashr bosma tobog'i 9,5. Nuxsasi 500.

Buyurtma № 141

O'zbekiston Yozuvchilar uyushmasi Adabiyot
jang'armasi nashriyoti, 700000, Toshkent,

J. Neru ko'chasi, 1-uy.

«AVTO-NASHR» sho'ba korxonasi
bosmaxonasida chop etildi.

700005, Toshkent shahri, 8-mart ko'chasi, 57-uy.

Ismatullayev Izzatulla Fatxullayevich 1971 yili Toshkent xalq xo'jaligi institutini tamomlagan. 1981yilda nomzodlik dissertatsiyasini yoqlagan.

1972-1978 yillarda «Moliya» kafedrasining assistenti, 1981-1991 yillarda katta o'qituvchisi bo'lib ishlagan.

1991-yildan Toshkent Davlat Iqtisodiyot Universitetining «Xalqaro moliya» kafedrasida dotsent lavozimida mehnat qilib kelmoqda.

U 2 ta o'quv qo'llanma, 50 dan ortiq ilmiy maqolalarning muallifi.